

פרופ' דב שורץ

הרב הנזיר על מהות העולם הבא

ראשי-פרק

- א. מבוא
ב. פירוש הרב הנזיר על אמונה ודעת, מאמר תשיעי
פרק א-יא

*

א. מבוא

(א) פרשנות והגנות

הרב הנזיר (ר' דוד כהן) הרבה להגות בספר אמונה ודעת לרבות סעדיה גאון. פרי ההגות היה סדרות שיעורים של לימוד, ואת עיקריהם סיכם בתמצית. מתוך שיעורים אלה כבר יצא לאור פירוש להקדמת ספר אמונה ודעת.¹ הרב הנזיר ייחס חשיבות רבה בספר זה, 'הספר היסודי', וכחוגלו הבליט את החיבטים המתויקים את גישתו העצמית. למשל, בפירוש הקדמה סיכם הרב הנזיר את הדיוון בשלושת 'MSCI' האמתי, כאמור מкорות הידע, ובו הדגיש את הזיקה להיקש ההיפוטטי. בידוע, השתיית הרב הנזיר את תחומי היצירה של היהדות על הסוגים השונים של ההגון האנלוגי, ובthem ההיקש ההיפוטטי. 'אמנם לרש"ג, ההיקש אינו היקש ההגון המשאי [=פראפטני] והאסכלי, הכללי, הנקרא סילוגיסטמוס, שבו שני הקדמות, אחת כללית, ושנית פרטית, שנחן יצאת התולדה, אלא היקש תנאי, הפוטיטי, שהוא היקש ההגון השמי, של הסטואה, וכן של המדברים'.² ההיתלות ברש"ג, הנחשב להוגה השיטתי הראשון של היהדות, הייתה אפוא משמעותית ביותר לדיזו של הרב הנזיר, ולפיכך הפרשנות לספר העסיקה את דעתו.

¹ דוד כהן, 'תורת הדעת והמדוע לרבות סעדיה גאון', ספר אדם-נה - דברי תורה, הגות מחקר והערכה וכרכון לר' אdot-נה דvir בראון זיל (עריכת שי ליפשיץ, הרב שי כהן וצ' קפלן), ירושלים תש"ל, עמ' צג-כבו.

² שם, עמ' קיב. והשווה: ד' שורץ, 'הистוריות הלוגיות של הדרישות ההלכתיות: גישתו של הרב הנזיר', ספר הגיון - מחקרים בדרבי החשיבה של חז"ל (עריכת מי קופל ושי מרツבן), רמת-גן וניו-יורק תשכ"ה, עמ' 23-63.

(ב) עולם הבא

הרב הנזיר ראה בספר אמונה ודעות פירוט, ביאור והרחבה של עיקרי אמונה.³ בתוך עיקרים אלה נמצא את השכר והעונש בעולם הבא.⁴ מוח עולם הבא לפי רס"ג משנתו המשיחית של הגאון היא ניסוח עיוני לגישה אפוקליפטית מובהקת. רס"ג אכן סבר, שעתיד לבוא יתנווה עולם חדש ופלאי, שיחליף את עולמו הנוכחי. עולם זה יהיה בעל חוקיות אחרת, שאין בין העולם הזה ולא כלום. רס"ג ניסח את האפוקליפטיים הקלאסיים, כגון: הסבל והייסורין ייעלמו כליל, בני האדמה יחיו לנצח בגופם ובנפשם וחתגלוות האלוהית תהיה תדירה ואף קבואה. עולם הבא יופיע לאחר סדרה של אירועים אפוקליפטיים, כימות המשיח ותחיית המתים.

מגמה זו של רס"ג הולמת היבט את נטייתו המשיחית של הרב הנזיר ואת עניינו באולה הציבורית ובאולה האישית.⁵ במקומות אחרים הרائي, שрог המקורבים לראייה קוק נטה למשיחיות האפוקליפטית. הראייה, הרב חרלי'פ, הרב צבי יהודה ואחרים טברו שתקופתו היא פתח לעולם אפוקליפטי חדש, העתיד להחליף את העולם הנוכחי.⁶ הרב הנזיר הדגיש במיוחד את שיבת הנבואה לעם ישראל, כפי שמודגש היבט בסוף הפירוש למאמר התשיעי, המובא לפני הקורא. עם זאת, לא יותר הרב הנזיר על ההיבט הרצוני, כפי שניכר במערכות המקורות של הפילוסופיה הקונטיננטלית שהוא נושא נğun עליה במהלך הפירוש; לפיכך תואם הפירוש הנוכחי את אופי פרשנותו של הרב הנזיר בספרים אחרים, כמו ספר הכוורי.

(ג) העריכה

צדכו בפרשנות ספרי מחשבה, ביאר הרב הנזיר את דברי המחברים בעקבות, וכרגלו - מותו השוואות להגות עתיקה, ביניימת וחדשה. לפירוש בספר אמונה ודעות מהזרותacha. יש מהדורות שהן התפרשו המאמרים

3 תורת הדעת והמדע, עמי קג-קד. והשווה: חי בן-שםאי, 'עשר עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון', דעת 37 (תשנ"י), עמ' 11-26.

4 תורת הדעת והמדע, שם; בן-שםאי, עמ' 15.

5 והשווה: ד' שורץ, ימותו וקונו-אישיותו של מיסטיקון יהודי בדורנו, 'תבבץ סא' (תשנ"ב), עמ' 127-158.

6 ראה: ד' שורץ, אכונה על פרשת דרכים, תל-אביב תשנ"ג, מפתח, ע"ע משיחיות אפוקליפטית; חניל, אץ המשות והדמות - מעמדה של ארץ ישראל בהגות הציונית הדתית, הוצאה עם עבד (בדפוס), פרק אחד עשר.

בשלמותם, ויש מהדורות שבهن פירש הרב הנזיר את התחלת המאמר בלבד. כדי להדגים את סגנון הכתיבה ואת העריכה אותה נקטנו אביה רשיימת מהדורות של פרקים אחדים מתוך הפירוש למאמר התשייע:

לפרק הראשון שלוש מהדורות, שתיים מהן נתרבו בשנת תש"ט והשלישית בשנת תש"יו. ציון הזמנים ערך מבחן המקבב אחרי ההתפתחות הרגשית של הכותב. מכיוון שכך, לא ציינו את הבדל הזמנים שבין מהדורות תש"ט, אלא את השנה בלבד.

שנה	החלמן המיליות
תש"ט	אחרי שכבר מדבר
תש"ט	ענין זה הוא
נוסף מעורב	בחעתקת ابن בתון
תש"יו	מתחילת במא שהתאמות
תש"ט	ומוסיף לחיבב מהgi
תש"יו	מן הפסימות
תש"ט	יותר נכון
תש"יו	שתי ראיות אלו
תש"ט	אלו מעין שאלת

ואלו זמני הכתיבה של הפרק השני:

שנה	החלמן המיליות
תש"ו	רס"ג מביא
תש"ט	לרס"ג, זה יותר מאברהם
תש"ו	אמנם כן נאום אלעזר
וכן אומר הרמב"ס טוף הלכות תשובה	נוסף מעורב
תש"ט	וכן לרס"ג, תכלית מוסר התורה
תש"ו	בשביל אמונה מגניה
תש"ט	אחר רס"ג
תש"ו	על גמול הטף

ליותר הפרקים כתוב הרב הנזיר מהדורות אחת בלבד, בשנת תש"ט. להלן מובא אפוא נוסח הפירוש כשהוא ערוך מתוך מהדורות השונות, תוך ציון מראי-המקומות לפירושי הפרשנים הקודמים לאמונות ודעות, שהרב הנזיר

השתמש בהם תזריר בmphלך ביאוריו. לבסוף אוזה לרבות שאר ישוב כהן על רשותו ויעזרו לפירושם כתוב היד הנוchari.

ב. פירוש הרבי הנזיר על אמונות ודעות

מאמר תשיעי

פתיחה

אחרי שכבר מזכיר בענין עולם הבא במאמר תחיית המתים (פרקים 1-ח), מוקדש לו שוב מאמר מיוחד למציאות עולם הבא, ובואר איךתו ומהותו. עניין זה הוא מוחמת האחורי - האסטטולוגיה. אדם רגיל, המוני, יודע את ההוויה. למעלה ממוני, המלומד, יודע את העבר. והחכם יודע את העתיד. איזהו חכם הרואה את הנולד⁷, בתור סיבה ומסובב. בידעו את הסיבות, הקימות והקדומות, המסבבות, בהכרה ישבחו את המסובב, העתיד. העתיד כולל היעדים, יעדוי בני ישראל.

אבל לא רק זו אלא אף זו, לא רק הסיבה, אלא התכלית, מה לפנים ומה לאחר, בתור סיבה ומסובב, ואף בתור סיבה ותכלית. מכאן, זו שאלת חכם הטבע, הרואה את הנולד. וגורלה מזו השאלה להין, لأن, את הכל מכון התכלית האחרון. זו שאלת החכם המוסרי, האלקי. וזה עניין המאמר האחרון, גמול ועונש בעולם הבא.

שלשה זמנים, העבר ההווה והעתיד. לאלה שלוש שאלות, מה לפנים, ומה לאחר, מה למעלה ולמטה⁸, בהווה. העבר - לידיעה, העתיד - התקווה, וההווה - העבודה.

האמונות והדעות מתחלקות לשלווה חלקים. העבר - הבריאה, מאמר החיזוש. ההווה - מאמר הנפש. העיקר הוא העתיד, התקווה, لأن. הגמול לכלל, לאומי, לישראל, הגאולה, מאמר גאולה אחרונה. וכן ליחיד, הגמול והעונש בעולם הבא, לאיש, לאנושות.

מונע תורה הנפש, באים לדעת הגמול הטוב, המלא אור, צח, עליון, ذק, לגוף ונפש כאחד, בעולם הבא, שאחורי תחיית המתים.

יש שלושה מייניג מול, למקומיותם וזמניהם:

(א) בעולם הזה. לה במאמר החמישי, זכויות וחובות, של צדק רשות ובינוי.

⁷ בבלוי ותמיד לב עיא. נראה שדברי הרבי הנזיר בפסקה זו מבוססים על ה教导ה האリストוטלית של הידיעה כהכרת סיבות הדבר או התופעה.

⁸ על פי משנה חינה ב,א.

(ב) בועלם הבא, שאחרי המוות, בועלם הנשמות. לזה במאמר השישי, הנפש.
 (א) בועלם הבא שאחרי תחיית המתים. לזה מיוחד המאמר האחרון, גמול ועונש
 בועלם הבא.

המאמר התשיעי, גמול ועונש בועלם הבא

בחעתקת אבן תנון ובדפוסים מקוצר, ולית בועלם הבא.⁹ אבל כן הוא
 במקור הערבי: 'פי אלתואב ואלעקאפ פי דאר אלאלכירה',¹⁰ גמול ועונש בבית
 האחראית, ככלומר העולם הבא. כן לפי תרגום רוזנבלט עמי:¹¹ על גמול ועונש
 בועלם הבא;¹² וכן בחעתקה אחרת: גמול ונעימות פורקן ונקמות,¹³ (פירסט
 עמי 457). ר' יהודה אבן תנון השמייט יועלם הבא, אויל משומ שעל עולם הבא
 כבר מזכיר הרבה במאמרות הקודמיים, בנפש, בתחיית המתים ובעולמה
 האחראונה. אבל כאן, במאמר זה, הוא בא לחיבב את מציאות עולם הבא, ומהות
 ואיכות הגמול והעונש.

פרק א

מתחל במה שהחأت במאמרים הקודמים, עניין מרכזיות האדים בועלם.
 כי השמיים והארץ ומה שיש בינויהם לא נבראו כלם כי אם בעבר האדים,
 ועל כן שמוו באמצע, וכל הדבירים מקיפים, ועל כן נתן לנפש יתרון מעלה
 בשכל וחכמה, ועל כן חיבתה למצות ואזהרות, הכוונה בהם לחיים התמידים,
 וישפינגנה עולם אחר ויוגמלנה בו.

עיין לעיל מאמר רביעי פרק ג, מרכזיות האדים העולם; ובמאמר שישי פרק ד,
 כי הכל לא נברא כי אם בעבר האדים, כאשר אמרנו במאמר הג', ומגיהים:
 המאמר חד' (שבילי אמונה,¹⁴ בן זאב¹⁵ ופירסט).¹⁶ במאמר השלישי אין נמצא
 אלא סוף דבריו כאן, חיבתה למצות, הכוונה בהם לחיים התמידים, וכן שם, חנוך
 סבה להצלחה הגמורה והטוב שלם, והוא שצום והזהירים.
 ומוסיף לחיבב מהגי משכימים הנכרים, המושכל, הכתוב והמקובל.

9 כמו בדפוס יוזעפאך תרמיז זף פרט.

10 ספר הנבחר באמונות ובדעות, מהדי' חרב קאנפ, עמי רסא.

Concerning Reward and Punishment in the World to Come. 11

Concerning Reward and Punishment in the World to Come. 12
 Lohn und Seligkeit, Strafe und Genugthuung.. 12
 שם העי' 1.

13 זף עט עיאא, סעיף טז.

14 זף סה עיב, ובמהדורה זו מאמר שישי פרק ג.

15 עמי 350.

Wesentlich gezeigt

גַּם תְּמִימָה
בְּמִזְרָחָה וְבְמִזְרָחָה
וְבְמִזְרָחָה וְבְמִזְרָחָה

צרייך שנזכר מחוות הזמן הזה, הנקרה עולם הבא, מן הראות המושבות והכתובות והמקובלות.

'מחובות', צרייך-לומר 'מחוב הזמן הזה', ככלמן, שמחייב אותו השכל גוטמן, הפילוסופיה הדותית של רס"ג,¹⁶ עמ' 241). ולמקור הערבי, 'מחובי'.¹⁷ לפי בקורת כח המשפט הטיליאולוגי, הכנסת כל הנעשה בעולם אל תחת תכליות מכוונות, היא אידיאה, שאינה אלא מפსימה, כלל גדול, מוסרי, נפשי, ובו הוא כללי ומורכרת. הכלל הגדול המוסרי, הנפשי, דרש זאת ומבריח על זאת עמנואל קנט, בקורס כח המשפט, חלק ב, בקורס כח המשפט התכליתי, סימן 66, עמ' 257;¹⁸ סימן 67, עמ' 260).¹⁹ שיש כוונה ותכליות, זהה דרישת, ומחשבת התבוננה האידיאלית.

ומכאן יוצאה אתיקו-תיאולוגיה, העולה על הפסיכו-טיליאולוגיה (סימן 81, על אתיקו-תיאולוגיה).²⁰

גם רס"ג, בבואו בראש מאמרו לקבוע חיוב הזמן הזה הנקרה עולם הבא, ממה שמחייב אותו השכל, אין ביחס להוכחות אלא בנסיבותים שכליים מוסריים. ומחייב מציאות עולם הבא מתחילה מהכתוב, מדברי הנביא, מלאכי ג, גז: ויהיו לי אמרו ח' צבאות ליום אשר אני עשו טゴールה וגוי, ופסוק יח: ושבתם וראייתם בין צדיק לרשע וגוי.

לרס"ג, הכתוב הבא שם הוא גם יסוד לדעת מהות gamol וחוונש. ככלמן פרק ה, מהות gamol, מלאכי ג, גט: כי הנה היום בא בעיר כתנו' וגוי; וכ, יזרחה לכם יראישמי ממש צדקה ומרפא.

רס"ג מביא שיש ראיות שכליות, המחייבות מציאות עולם הבא. מחייבות ולא מוכיחות שיש או שיhi, אלא מחייבות, שצורך להיות, באופן מוסרי. הצדך דורש שיhi, שצורך להיות. החכמה דורשת זאת.

16 J. J. Guttman, *Die Religionsphilosophie des Saadia*, Gottingen 1882.

17 מוגباتות (חוצי הרב קאփ, עמ' רסא).

18 הנזר מסתמך על הוצאות וקלם. ההיפותזה להן יהיה מונע מההזרה העברית: בקורס כח השיפוט, בתרגום של שייח' ברגמן - ני רוטנשטייך, ירושלים תשכ"ט², עמ' 185.

19 מהדי ברגמן-רוטנשטייך, עמ' 186-188.

20 צרייך להיות סימן 85, שם עמ' 236 ואילך.

הרואה הראשונה - הפסמיות

לא יתכן להיות שעור הטובה אשר פיוון בה לנפש הזאת בעולם הזה, שפל טובה בעולם עמת רעה, ועם כל העלילה עמל, ועם כל הנאה צער, ועם כל שמחה אבל, וההברעה לענייניות המענייבות על המשמחים.

זו השקפת הפסמיות, שראשתה בקהלות, יהבל הכלים הכל הבל,²¹ מוה יתרון לאדם בכל עמלו.²² וכן זהה השאלה בספר איוב, גם על מה שהוא בראת כל בני אדמה, תהילים פט, מה:

העולם הוא הרע ביותר, רע - מלאס, הרע ביותר - פסימוס. וזה יסוד אמונה והשקבת החוזדים, בזות הבוגדים, המורה, נירוניה,²³ ביטול הייש וחפץ החיים. במורה נבוכים חלק ג פרק יב:²⁴ הרבה פעמים יעלה בלב ההמון שהרעות בעולם יותר מהטובות, עד שבחרבה מחייזות רוב האומות ובשיריהם יכללו זה העניין. ולאלראי, ספר אלחות, וכו' ענין בדוחן, והוא שהרע במציאות יותר מן הטוב (בבחינת אלחורי), יש לישמעאים, הנקרא חייה, ספר התכונות,²⁵ ומיציאות האומות נקמה ממנו, ורעה גזולה לו (באיגרות הרמב"ם לר' שמואלaben תבון, ספר חכמה אלהיות שחבר אלראי, אין בו תועלת, לפי שהירה רופא בלבד).²⁶

וחרמבי"ס שם מшиб, מציאותו הוא טוב לו, ורוב הרעות הם מעצמו, שכל רע הוא אחד משלשה מינים וכו'. להמורה, העולם הוא בעצם טוב, אלא שאלות אדם וסלף זרכו²⁷ וכו'. מה שאין כן לרס"ג. לרס"ג, העולם הזה הוא רע, רעותיו רבות מטובותיו, ואין טוב בלי רע עמו. אלא שהוא אינו אלא מעבר לעולם שכלו טוב, הוא עולם הבא.

העולם הזה מביאה לידי דרישת עולם הבא. פסמיות
מן הפסמיות של עולם הזה, עולה לאופטימיות של עולם הבא. פסמיות
העולם הזה מביאה לידי דרישת עולם הבא.

21 קהילת א,ב; י,ב,ח.

22 שם א,ג.

23 יש להעיר כי הנירוניה בבודהיזם ובדתות אחרות אמנים משקפת את המגמה הפרישותית הקיצונית של ההתנקות מוחים חמוריים, אך איןנה בהכרח בייסול יש' במובן ההתאיינות.

24 מהדי יי'aben-שמואל, ירושלים תשמ"ב, עמ' שצת.

25 מהדי יש' שיינר - שי מונק, ירושלים-ת"א תש"ג, עמ' 637.

26 איגרות הרמב"ם, מהדי יי' שילת, ירושלים תשמ"ח, כרך ב, עמ' תקב.

27 משלו ייט, ג.

עם כל שמחה אבל

יותר נכון, עם כל שמחה ותoga. כמו שהנני רגיל לומר, ששון - שמחה מהולה בתוגה, כמו: ישיש עליינו להרע.²⁸ כמשמעותן על כליה²⁹ - צער בתולים. ושון, זו מילה, צערא דינוקא. אבל באמות, יש בשמחה אבל. שמחת נישואין, קימת דור חדש, בניים יורשים. בזמן השמחה של חיים חדשים, יש אומרים, תחילת הסוף, מותות לאבות. וזהו טוב.

ראוי שהיה מזמן לה - החכם הגבורה - מדור, שיש בו החיים הגמורים והחצלה המיחודה ימציאות אותה.

לכארה זה כמו לנצרות, למפורסט, מיאוס העולם ופרישות הגוף ותענויגו, ולעלות ממנה לחסדי הנפש בעולם הבא, עלם הנפשות הזוכות, בלי גופות. ולכארה זה כמו תורה המוסר לפילון האלכסנדרוני, מיאוס הגוף, הגוף פגר מות, והנשמה מחיה אותו, סוחבת אותו, והחכם בורה ממנה לנפש.³⁰ והוא כמו לאפלטון בספר 'פידון', הגוף - קבר, סאמא - סימה.

- פידון, פרק ג,³¹ דברי סוקרטוס כשהשתירו הכהלים מעל רגליו, והרגיש עונג מזה, פלא, הצער והעונג שנוראים מתנגדים זה זהה, הינם בכל זאת שלבים ייחד, כאילו הוא רוצה לעשות בין הנלחמים שלום.

- פרק ד,³² החלום אמר לו לפעול במוסיקה, והפיקרונו לפעול בפילוסופיה, כי הפילוסופיה היא המוסיקה הגדולה ביותר.

- פרק ה,³³ הפילוסוף רוצה לכת את המת, אם כי לא לאבד עצמו לדעת, שאינו צודק.

- פרק ו,³⁴ טוב למות מלחיות. אמר זה קיים בשביב כולם, ותמיד, אבל לחכות עד שהאל יקרו, ולא בעצמו לכת מהמשמר. למדנוו בזול, בסמיינר של פרופ' יואל, ונכתב בצדיו: בצד המוסר היווני, השווה ר' מאיר,

28 ראה דברים כח, סג.

29 ישעה שבת.

30 על התפיסה הפרישותית של פילון, ראה: צ'יא ולפסון, פילון, ירושלים תש"ל, כרך א עמי .272-271

31 ההפניות לדיאלוג 'פידון' להלן, יהיו מותוק ורגומו של יאג ליבס, כתבי אפלטון, כרך ב, ירושלים-ת"א תש"ס. הכוואנה נזכرت בעמ' 11. החלקה לפרקים נעשומה לפני מהדורות- C.F. Hermann Platonis Dialogi, בתרגום ליבס, עמי 11-12.

32 שם, עמי 12.

33 שם, עמי 13.

34 שם, עמי 13.

- והנה טוב מאד, זה המות,³⁵ כבית שmai, נוח לו לאדם שלא נברא משנברא.³⁶
- פרק ז',³⁷ כל פילוסוף בקלה רוצה למות.
- פרק ח',³⁸ כי הוא מקווה לבוא למתרים - הצדיקים - ולטוב הגדול ביותר.
- פרק י',³⁹ הנפש החושבת טוב יותר בלי חפרעת החושים, ולכן נפש הפילוסוף מואסת הגוף ובורחת ממנו להיות לבד.
- פרק יא',⁴⁰ וכל זמן שהוא בחיים עם הגוף, יפריע את המחשבה הטהורה, ולכן רוצה למות, להיות הנפש בלבד, ואז תהיה המחשבה טהורה.
- פרק יב',⁴¹ וכל חייו שואף לפרידה מן הגוף, וזהו המות, וכשיבו לא ישמה בו?
- פרק לג',⁴² אהובי הלימודים מכיריט כי הפילוסופיה מוצאת הנפש קשורה ואסורה בגוף, ואנושה כמו מבית כלל להשתכל בכל, וחקישור על פי רוב מטייע זהה, להניאו לקשור עצמו, והפילוסופיה מנשה להקל לנפש ולהחרורה.
- פרק לד',⁴³ נפש פילוסוף אינה יכולה להאמין, כי אחורי שחורתה על ידי הפילוסופיה, צריכה שוב לננות להנאות וצער, ושוב לקשור עצמה.
- פרק לו',⁴⁴ אולי הנפש לגוף כמו הרמונייה של הגוף. הגוף - הגוף, ממשיע ניגון - הרמונייה של הנפש, וביחסו הגוף - הגוף, חידל התינוקן - הנפש.
- גם פרק לת',⁴⁵ כאמור, כי הנפש הרמונייה מתאפשר על הדעת, אומר אכקראטס.
- ומכאן ואילך, פרקים לט-מב',⁴⁶ סובבים הויוכחים בין סוקראטס וסימיאט וק畢יס על ציר ההרמונייה, שהנפש אינה אלא הרמונייה. ונגד זה הכלל, כי דעת

35 בראשית רבבה פרשה ט, מהדי' תיאודור-אלבק, עמ' 70.

36 בבל עירובין יג, ב.

37 תרגום ליבס, עמ' 14.

38 שם, עמ' 15.

39 שם, עמ' 17.

40 שם עמ' 18-17.

41 ראה שם עמ' 21 וכן עמ' 16.

42 שם, עמ' 43.

43 שם, עמ' 44-45.

44 שם, עמ' 47.

45 שם, עמ' 50.

46 שם, עמ' 59-50.

הנפש - היזכרות, שנוצרת מה שלמודה והכירה קודמת לבואו לגוף. ובכך - פורה אקסיסטנציה, לפני הגוף. ובכן היא לא הרמונייה של מיתרי הגוף. ומכאן ואילך, פרק מג.⁴⁷ התשובה המכרעת, הנפש שלטת ומונגדת לגוף. הנפש, המשכלה, מושלת בכל אשר לאדם, והיא מונגדת למאווי הגוף, באלפי דברים. ואילו הייתה הרמונייה של הגוף, לא הייתה יכולה להיות שלא לפי מיתרי והכנת הכליל - הגוף. והרי לחך עשה, כמעט בכל החיים היו בחתוגדות לו ומושלת בו, מחזיקה אותו ברسن ומחייבת אותו כמו בגימנסטייך וברפואה, והוא כמו זרחה לזר, כי היה אלהית, עליה מעין של הרמונייה.

וכן היה אוזני אבי מורי זצ"ל מוכיח לי, בבחורותי, שהנפש שונה מהגוף, שהיא מושلت עליו, ומונגדת לו, מכיה על הלב, על החטא, דינה לרע את מאווי הגוף ותענויבו והטאותיו האפורות, הרי שהנפש שונה מהגוף, היא עליה רוחנית, אלהית.

אבל לא כן לרס"ג. העולם הבא לנפש וגוף כאחד, מה שתיבאר אחר כך. וכן התבואר במאמר הנפש, פרקים ג-ה, ובמאמר תחיית המתים, פרק ח, עשר שאלות, ב, ועוד.

הראה השנייה

**ועוד כי כל הנפשות אינן נחות בעולם הזה... והוא נכספת לו, ועיניה צופיות
אלין.**

זה אומר: דרישת עולם הבא טבועה בנפש, בעבר ידיעתה אותו.

הראה השלישית והרביעית

שהנפש אינה הרמונייה, זה כמו לרס"ג במאמר הנפש, שאינה מקרה, שלמות לגשם טבעי, וכן הרי כמו ניגון הרמונייה של הגוף. והנה עיין זה הראה השלישית לרס"ג, במאמר בגין ועונש בעולם הבא, פרק א:

**שהוא גנה לשכל האדם דברים שתבעו מתאות להם מהזנות והגנבה והעזות
וונקמה, וכאשר ישמר מזו ימצאו עצב וצעיר וזאגה.**

אך רס"ג מוסיף, מזו ראה, שיש עולם שכלו טוב: לא היה עשה בו כל זה לולי שהוא גומל אותו עליו טוביה. והוא לפי תכלית המוסר בפילוסופיה העתיקה, אודימוניה, האושר, החכלה הגוף והנפשית, הטוב העליון בעולם

זהה, או בעולם הבא. כבozoמּוֹר: ייְהוָה מֶלֶךְ הַסְּבִיב לִירָאוֹן, טָעַמוֹ וְרָאוֹ כִּי טָוב
הַיִּ, אֲשֶׁרִי הָגֵב יִחְסַה בָּרוֹ.⁴⁸ מֶלֶךְ הַיִּ - כְּמוֹ הַמֶּלֶךְ הַטּוֹב, או-דְּמוֹנָה, טָוב הַיִּ,
אֲשֶׁרִי, הָאוֹשֵׂר.

וכן לרט"ג, בראש מאמר שלישי, על התורה צווית ואזהרה: חנוך סבה,
שmagיעים בה אל ההצלה והגמורה והטובה השלמה, והוא מה שצום, והזהירים
מןנו.

שתי ראיות אלו, השילשית והרביעית, עניין המצוות המוסריות, שלילת הרע
והזיב הטוב, שכן מעין חטא וחגונה, לפילוסופים. ולרט"ג, הן מצות השכל,
שהוא גנה לשכל האדם הרע, ושיפוי לשכלו הצדק והיוושר. ועיין לעיל פתיחה
כללית, שער המדע, פרק ג,MSCI האמת, מדע השכל.

למצוות בטוב ולהזהיר מן הרע

וכן לפי תרגום פירסט.⁴⁹ ויש אומרים למצאות אוטם - לאחרים, ולהזהיר, וכן
בשביל אמונה,⁵⁰ וכן לפי גוטמן.⁵¹ ולא כן לפי המקור העברי.⁵²

לקיימוס את כל אלה

לפי פירסט, נמשך למיטה, בקיום כל אלה, תשיגוו שנות בני אדם.⁵³ ובמקור
שתי נסחאות, והשנייה, יהיה אם ישמש בזאת - תשיגוו.⁵⁴ ואולי כאן רמז בזאת
למשפטיו, ורזרפות בן זכאי.

שאר הראיות

אלו מעין שאלת צדיק ורע לו רשות וטוב לו, שכבר נזונה לעיל, מאמר חמישי,
זכויות וחובות, פרק ג, יסורי צדיקים בעולם הזה. ושם, על שני דרכיהם: א) על
חטאים מעטים. ב) יגמלם טובות. זהה כמו כאן, הгалול בעולם הבא.
וחכלל, בפרק ב, צדיק מי שרוב מעשינו זכויות, לגמול בעולם הזה עבדיו על
המעט ממעשייהם, שישאר להם הרוב לעולם אחר. והוא כמו בקיזושין סוף פרק

48 תהילים לד,ח-ט.

49 עמי 460 (בחלוקתו - סעיף 2 heisst sie uns das Gute und mahnt uns vom Bosen ab: 2

50 דף צ,ב, סעיף ט, בתיקון הנוסח: ולמצוות בטוב ולהזהיר מן הרע.

51 הפילוסופיה הדותית של רס"ג, עמי 242 die Menschen zum Guten anzuleiten und vor dem: 242 Bosen zu warnen

52 מהדי' הרב קאפט, עמי רסב-רסג: אלאמיר באלאמירוף ואלהמי ע אלאמיך.

53 עמי 460:

54 במחדי' הרב קאפת עמי רסג, מובאות נושא זו בהערה 15 למקור העברי: פאד'א אסתעמל דילך.

⁵⁵ כל שוכיותיו מרובין מעונתי מריעין לו, וזומה כמו שרף את התורה כולה.

אמנם כל ראיות מושכלות אלו אין מוכחות מציאות עולם הבא, כי אם מחייבות צורך היה, מחייב להימצא. עולם הבא הוא דרישת מושכלת מוסרית, פוטוֹלְטָט, כמו אל-מאות הנפש, שהיא דרישת התבונה המعيشית הטהורה (קאנט, ביקורת התבונה המعيشית, הוצאה רקלם, עמ' 146, אל-מאות הנפש בתור פוטוֹלְטָט של התבונה המعيشית הטהורה).⁵⁶

גוטמן מעיר, כי רס"ג לא תביא אלא ראייה מוסרית ולא ראייה אונטולוגית ממושג הנפש לאפלטון, משום שרס"ג מחזיק בגדיר הנפש לאристו (הפילוסופיה הדתית של רס"ג, עמ' 243).

פרק ב - עניין מסירות נפש

רס"ג מביא י"ג עניינים-ראיות מכוחים, מהם ששה עניינים, מהם כמו ראיות מושכלות, לחיבור מציאות עולם הבא. בראשם עניין מסירות הנפש.

עניין יצחק, שמוסר עצמו לשחיטה ולקרבן, לעשות מצות בוראו, ואלו היה אצלו שתగמול אייננו כי אם בעולם הזה בלבד, איזה דבר היה מקודש שיחיה גמולו אחורי מותו...>.

לרס"ג, זה יותר מאברהם, שמוסר בנו יחידו, שיכל לצפות לגמול בעולם הזה על מעשה זה, ולא כן יצחק. וכן חנניה מישאל ועוזריה ודינאל. ככל מסרו נפשם ונשארו חיים בעולם הזה. והנה קדושי ישראל בכל דור ודור, שמסרו נפשם על קידוש השם, האם חשבו על גמול?

אמנם כן נאומ אלעזר למקראי נפשם על מזבח מצדה, על אל-מאות הנפש. למדונו תקי תורהנו, וגם אבותינו הראו זאת במעשייהם בגודל נפשם, כי אסון האדם הוא החיים, ולא המוות, כי המות קורא דדור לנשומות, ושולח אותן לשוב אל נוה הטהורה, אשר שם ביטן, אחרי אשר תפטר הנשמה מהחסבל המושך אותה אל האדמה, ותגעה אל משכן נחלתה, רק אז תחליף כח נצחים. ולמה זה נראה מות, אם נלק' בדרכם אשר לממנו מאבותינו, עליינו לקבל את המות באהבה (יוספוס, תולדות מלחתם היהודים, ספר ז פרק ח).⁵⁷

55 בבלוי קיוושין לט.ב.

56 ביקורת התבונה המعيشית, בתרגומים של שייה ברגמן - כי רוטשטייך, ירושלים תשלייג, עמ' 118-116.

57 המובאה מתרגום של ייינ שמחוני, רמת-גן 1968, עמ' 397.

כמו קדושי התנאים שיצאה נפשם באחד, באהבה, האם חשבו אז על גמול? ובזרענו, האם מסירות נפש בינו על תחית העם והארץ הייתה מותנית בגמול אישי, האם קדושי עציו, שמסרו נפשם עצם על קדושת תחית העם והארץ, ציפו לגמול אישי?

האהבה היא אינה מבקשת תגמול. האהבה, לבנים, לארץ, לאומה, לתורה, לח', היא לא בשביל שכר, תועלת. וכן אומר הרמב"ם, סוף הלכות תשובה, פרק י הלכה א, כמעבר בספר אהבה, אל יאמר אדם הריני עושה מצות התורה ועובד בחכמה כדי שאקבל כל הברכות הכתובות בה או כדי שאזופה לעולפת התבא, אין ראוי לעבד את ח' על הדורך הזאת, אלא עמי הארץ וקטנים, שמחנכים אותו, עד שתרבה ועתן ויעבדו אהבה וכו'. הלכה ב, העובד מהאהבה, עוסק בתורה ומצוות והולך בנתיבות החכמה, לא כדי לירש הטובה, אלא עושה את האמת מפני שהיא אמת, וסוף הטובה לבא בגללה. וכן - והוא כמובן המשמש את הרב שלא על מנת לקבל פרס,⁵⁸ ר"ל שיאמין באמת האמת, וזהו העין שקוראיו אוטנו עובד מהאהבה (פירוש המשניות, ריש פרק חילק).⁵⁹

אמנם יש שכר ועונש, והטוב הוא גם נעים. אבל אין הנעם והעון יסוד הטוב המוחלט. ואין השכר יסוד העבודה המוסרית, האלהית. עיין מוסר הקודש למ"ן הרב זצ"ל, עמי קסוז, העדן והטוב העליון, וראה להלן.

וכמו אלה דברי טוקרטוס ביוםיו האחרונים, לעיל בפיידן לאפלטו. גם דעת הפילוסוף המודרני נגד שכר, بعد מסירות נפש הקדוש שמלא חובה (חרמן כהן, דת התבוננה ממוקורות היהדות, פרק טו, אל-מות ותחיה, עמי 383).⁶⁰

אך לרש"ג, כמו לדברים, הגמול הוא יסוד הצדקה, האלהי, והוא יסוד העבודה. והבORA לא היה מזכה, אם לא יהיה גמול, לפיכך עני מסירת הנפש מחייב גמול לעולם הבא.

וכן לרש"ג, תכלית מוסר התורה והמצוות כתכלית המוסר הפילוסופי העתיק, הוא הטוב העליון, האושר וה盍לחה, אודיכומניה, המלאך הטוב, בספר המידות לאריסטו, פרקים א-ב. כי הטוב והוא שורם תכלית התורה והמצוות, המוסר,

⁵⁸ אבות א,ג.

⁵⁹ הקדמה לפרק חילק, בთוך: הקדמות לפירוש המשניות, הוצאת מ"ד רבינוביץ, ירושלים תשכ"ב, עמי קטו.

⁶⁰ ההפניה למחזורת הגרמנית: H. Cohen, *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, Frankfurt am Main 1929, 2ed. Edition בעריכת ש"ה ברגמן - ני רוטנשטייך, ירושלים תש"יב, עמי 353-352.

הורה רס"ג בראש המאמר השלישי, תכלית התורה להישייר האדם אל הצלחה האנושית, כמו שקדם בשער הראשוני.⁶¹ וכן בספר 'אמונה ורזה', סוף, עמ' 98: התכלית בפילוסופיה המעשית הגעת הצלחה, שזה נמצא בתורתנו.⁶² דברי הפילוסוף בראש ספר המידות, פרק א':⁶³ כל מלאכה וכל למוד, גם כל מעשה וכל בחירה - רצון, יראה כי הוא לתאות דבר טוב. וכך מחרורים בחצים ישימו אותן יישירו נגדו, בן הדבר הזה. ופרק ב':⁶⁴ כי כל ידיעה ובחירה תכטוף שום דבר טוב, ומהו הטוב העליון, מוסכם הוא בשם האושר. וכן בראש ספר 'עקדות יצחק',⁶⁵ שדרכו להביא בכמה מקומות מספר המזות,⁶⁶ שכל מלאכה וכל למוד וכו' יפנו אל הטוב הנכasp, ושמו צורך ידיעתו כמטרה לחץ. ובפרשת בחוקותי שער שבעים, דף קא',⁶⁷ הפילוסוף, כאשר ראה לדבר בהצלחה האנושית, אמר שחויב לנכير אותה, כשהשפט מורי החצים ישימו אותן יישירו נגדו, והוא אשר קראו בשם אושר. ושם, לעניין היועדים הגשימים, ליקמן. וכן בראש ספר המוסר לרמח"ל, 'מסילת ישרים' פרק א': שהאדם לא נברא אלא להטעג על ה', ומוקם העidon בעולם הבא. וכזאת הייתה תשובה לדוד, ממתנכי המוסריים, הר"ץ זצ"ל, הטעוג, היומי הוא התכלית, כמו בראש 'מסילת ישרים', להטעג. וזה כמו דעת ההידוניסטיות, אלא יותר עדינה. והוא התוכח ואמר, רישה דפרקן, שיתברר מה חובתו בעולם, החובה עיקר ולא הטעוג. וכן מר"ץ הרב זצ"ל, במוסר הקודש: מגמת העדן והטוב העליון, במסילת ישרים, שהאדם לא נברא אלא להטעג, נסלו החוש המוסרי שלנו, וכו'.⁶⁸ ובפילוסופיה החדשנית, בביבירות התבונה המעשית, יצא נגד התכלית, האושר, אלא המצוות, המצו החייב, כמו החובה, עיקר המצו המוסר.

61 מאמר שלישי, פתויה; מאמר ראשוני, ז, בסופו.

62 הפתניה לספרו של הראב"ד, הינה להוציאת שי ויל, פרנקפורט תרי"ג (1852).

63 מובא כאן לפי תרגומו של ר' מאיר אלגואדש, בהוצאת י' טנובג, ברלין תקנ"א, דף א-ב.

64 שם, דף ב-ב.

65 עקידת יצחק, עם פירושו של חי' פאללאק, פרסבורג תר"ט (ז"ט תש"ל/ד), מבוא שעריים, דף יז.א.

66 לפי דפוס פרסבורג חניל, ע"ב.

67 אורות חדש, חלק שלישי, ירושלים תשכ"ד, עמ' קסז (סעיף קיד).

في النبأيات ملطفاً ملطفاً

بسبيل أمنية ماجاه:⁶⁶ النبائيات مسطقين، وكن بن زاب.⁶⁷ وكذا بترجمة روزنبلط
لפי המקור العربي.⁷⁰

متعורת השאלה הנזלה، למה לא נזכר בתורה הייעודים הרוחניים.
שאלה זו נזכרה לעיל, בסוף מאמר שלishi, הענן הי"ב, כי לא נמצא ב תורה גמול
ולא עונש בעולם הבא, אבל נמצא בה הכלול העולמי בלבד, כבר ייחודי לזה העניין
מאמר בפני עצמו, הוא המאמר התשייעי. אמן רס"ג הוא הראשון שהזכיר
שאלה זו בפילוסופיה הדתית בישראל.

הן לא נמצא מה שנזכר ב תורה מן הכלול, כי אם בעלות הזה בלבד. לשתי
שבות, אחת מהנה, שאין עומדים עליו כי אם בשפה. והשנית, צורך העט בעת
שנתנה להט תורה ליזיע הארץ פגען.

אחר רס"ג, ביחסות הלבבות שער הבתוון, פרק ז' חלק ו':⁷¹ גמול העולם הבא
ועונשו לא פירש מוחם הנביא מאומה בספרו - תורה - בעבר כמה פנים,
(א) צורת הנפש בלעדי הגוף אינה יוזעה. (ב) שגורל העולם הבא ועונשו היה
מקובל. (ג) שהעם היה מעוט הבהנה, וכמנוג אב על בנו. ועוד טעמים.

ורי אברחים ابن עזרא, דברים לב, לט: כי התורה לכל, ועלם הבא לא יבינו
אחד מני אלף. וגם זה אחד מטעמי ר' חייני.⁷²

אחריו ר' יהודה הלי ביכורי, סוף מאמר א: שיעודי זולתכם שמנים ודשנים
מייעודיכם.⁷³ והתשובה, אבל יעוזנו הדבקו בענין האلهי בנבואה וכו', וכי שיגיע
אל המעלת הזאת לא יירא מן המות.⁷⁴

אחר כך באמונה רמה, עמ' 39: הטוענים עליו יבונן, לפי שבתורתנו לא
ימצא בה גמול ולא עונש אלא עולמי. והתשובה, כי התורה רצתה בחבטה
והיעוד הטאות לחמון יותר, לפי שהם רוב האנשים, ואם יזובר עמהם בדבוריהם
הנאותים ליהודי טגולות נחלשו שכלייהם ונבוכו המוניהם, ועל זה נאמר דברה

68 ז' צגב, סעיף ב.

69 פרק א, ז' פר. א. ושם - וליג הנבאיים.

70 עמי 327 ...that the prophets, peace be upon them, were all agreed upon this: 327 ...במקור:
אלאנביה, וכן התוספת עליהם אלסלאט' (מהדורות הרי קאפה עמי רסח).

71 מהדורות אי צפוני, ירושלים תרפ"ה, עמי 141.

72 בדפוסים: האי, וראה הדיון המפורט להלן, בדעה השלישית שמביא אברבאלא.

73 סעיף קד, וראה את דיוינו של הנזר בפירושו על היכורי, שם.

74 שם, סעיף קט.

תורה כלשון בני אדם.⁷⁵ ועם כל זה לא תמנע מזכיר השארות הנפש החשובה, של חנוך, אליהו, עד שהנשים בעלות תבונה היו יודעות בזה, כמו אמר אביגיל לדוד, והיתה נפש אדוני צורחה לצורך החיים.⁷⁶ וכן בתארים, עמי 51, החתגשיות, דברת תורה כלשון בני אדם.

ורמב"ם הלכות תשובה פרק ט הלכה א: מאחר שמתן שכך של מצוות בעולם הבא, מהו זה שבתורה. כל הייעודים, בעולם הזה. כך הכרעת כל הדברים, שיסיר המונעים שנחיה פניוים להתחכם בתורה וממצוות, חמבייאס לחוי עולם הבא. ורמב"ן, ריש פרשת וארא:⁷⁷ שכר כל התורה וענשה בעולם הזה הכל נסיט נסתרים, ומפני זה תארכ תורתה בייעודים שבעולם הזה, ולא תבאар יудוי הנפש בעולם הנשמות, כי אלה מופתים שכגד התולדה, וקיים הנפש וזבקה באלהים הוא דבר ראוי בתולדתה, ועוד אפשר בזה.

באיור ה', מאמר שלישי כלל בגםול ועונש, פרק ג':⁷⁸ ביעוד הרוחני איך לא מתרחש בתורה. והתשובה, היה מיותר, למה שהיה מקובל, כדי בחיי. והגשמי הוצרך לפреш, שהוא נגד הטבע, ועל ذרך הנס והפלא, והוא כרמב"ן.

בספר העקרין' מאמר ד פרק לט,⁷⁹ מביא דעתaben עזרא, שהגםול הרוחני קשה על החכל, ומקשה על זה: הרי גם הרוחקת הגשות קשה, ובכל זאת נאמר השמר לך כי לא ראייתם כל תמורה; ודעת רמב"ן, כי הרוחני הוא בתולדתה והגשמי נסי, נגד הטבע. ומקשה: זה דבר חלוש, הרי גם תברيرا טبعי, ובכל זאת נאמר ובחורת; ודעתו בפרק מ: כי הייעודים, לכל האומה, לא יתכן שיהיו נפשיים, הנפשיים ליחידים.

המאסף לכל המחנות, השר אברבנאל, פרשת בחוקותי,⁸⁰ מביא שבע תשבות לשאלת זו.

האחת:

הטובות והרעות בפרשיות הברית אין שכר ולא עונש, שהוא רוחני מגע אל הנפש בעולם הנשמות, ושכר מצוה בהאי עלמא ליכא - כדאמר ר' יעקב, קידושין לט ע"ב - אבל חן בלבד הסרת המונעים והדברים המעלכבים.

75 ספר קדושים כ,ב; בגלי ברכות לא ע"ב ועוד.

76 שמואל א/כה,כט.

77 הירוש לשמות ז,ב, מהדי' הרי חד' שעועל, ירושלים תש"ט, עמי שג-שד.

78 דפוס פירא שטיין, זפים נה,ב - ט,ב.

79 מהדי' י' חוסיק, כרך ז חלק ב, פילדלפיה תש"ו, עמי 385-384.

80 פירוש אברבנאל לתורה, ירושלים תשכ"ד, כרך ב, זפים קסג,א - קס,ב.

והדעת הזה בדברי הרבי בפירוש המשנה בפרק חלק, וגם בספר המזע. בפרק חלק, הייעודים הטובים והקומות והרעות הוא - אסיר מעילך המעליקים והמנועים כולם, אם עשית מצוה מהאהבה והשתדלות,ಆעריך ואסיר מעילך המעליקים והמנועים, ואם תעזוב, אכיה לך מונעים. וזה עניין אמרם, שכר מצוה מצוה שכר עברה עברה (אבות פרק ז' משנה ב).⁸¹ ובספר המזע, הלכות תשובה פרק ט,⁸² וhabtihnu ישיסיר ממנו כל המונעים.

השניה:

שרהה בדברי הרראי"ע פרשות האזינו שהובאו לעיל.⁸³ תשובה זו כבר קדמה בחובות הלבבות' שער הבטחון פרק ז', התשובה הראשונה, כי צורת הנפש בלבדי הגוף אינה יקינה אצלנו, כל שכן מה שתתגע בו, או תצטער בעניין החואן. אך פירש אותו למי שהיה מבין העניין הזה, (זכירה יג) וננתי לכך מhalbכים בין העומדים האלה. וכן בשער ההיזוד פרק י', במדוזות הבורא במיליצות הגשמיות כפי הבנתה וההמון, ואמרו זיל דברה תורה כלשון בני אמת, וכן בכל עניין ذק, כמו גמול העולם הבא וענשו. וכן ביאמונה רמה' לעיל.

השלישית:

שהשאות הנפש וגמולה כפי שלמותה הוא דבר מתחייב לטבע האנושי, כמו שקבלו חכמי המחקר בעיוןיהם, וכל יעדוי התורה הם דברים נסיים למעלה מן הטבע, כמו שזכר הרמב"ן, لكن לא בא בכללים גמול הנפש בשכר ועונש הרוחני, להיותו מחויב לטבע הנפש, ואינו בדרך כלל, כאשר העודים הגשמיים.

והנה, הראשון שהעיר על התשובה הזאת היה ר' בחיי חזקון, כפי מה שזכר ממנו ר' אברהם בן עזרא בסוף סדר האזינו. והרמב"ן, זה דעתו גם כן, בסוף ביחסו בסדר וארא, וכן בסדרים אחרים מות, בחוקותי, והיה עקב.

ובפירוש ראי"ע במקראות גדולות שלפנינו, לית אלא ערבינו הא זיל אמר, כי לא הוצרך הכתוב לפרש דבר העולם הבא, כי היה ידו בחעתקה. וכן במקראות גדולות זפוס בומברג, יניציא שנת הרפ"ה, ור' הא זיל אמר וכו'. וצריך לומר ר' בחיי זיל אמר וכו'. וכן בדף נאפורלי, ובזפוס קושטא. ובטעות נדפס בזפוס ויניציא, ונשתרבב הטעות מهما בכל הדפוסים האחרים, כפי שמעיד

81 הקדמות לפירוש המשנה, והוצאה מיד רבי נוביץ, עמי קכו-קכת.

82 הלכה א.

83 עניינה של תשובה זו הוא שימוש עולם-הבא היו מופשט, ורק המבאים ישיגו; ואילו התורה מופנית לכל שכבות העם, ولكن לא מדרשה לו. ראה ליל שביב העורה 72.

ר' חיים מיכל, 'אור החיים', ערך רבנו בחיי הוזן.⁸⁴ וכן במקור חיים' השלם על פירוש ابن עזרא, דפוס מנוטה שיט, פרשנות האזען,⁸⁵ ורבינו בחיי אמר וכו', ובמרגליות טוביה הושמט וחסר. וכן אברבנאל, ר' בחיי הוזן.

אמנם כן ביחסות הלבבותי, שער הבטחון פרק ד שם:⁸⁶ הפן השני, שגמול העולם הבא וונשו היה מקובל אצל עם הארץ מהנבאים, והניבו לספרו בספר, כמו שהניבו לזכור הרבה מפרשניהם המצוות, מפני שסמכו על הקבלה. אבל הטעם, שהוא טבעי ולא נסוי, לא נמצא ביחסות הלבבותי שער הבטחון שם, וגם לא בשער ההיגוי פרק י, ופלא על רבנוazon יצחק אברבנאל צ"ל שעربב הדברים.

אמנם זו דעת הרמב"ן בכמה מקומות. בסוף פרשנת אחורי: כבר פירשנו - ריש פרשנת וארא - כי כל העודים שבתורה מופתים, מן הנשים הנטריות; ופרשנה בחוקותי [ויקראו]כו,יא: כבר בארכו, בכל הברכות נשים נסתרים, אין בטבע; ועקב, פרשנה והיה אם שמעו, [דבריהם]יא,יג: כל הנשים האלה; וביחוד ריש פרשנת וארא - לא הזכיר ר' יצחק אברבנאל - שם מפורש הטעם שנוצרו יהודים גשמיים ולא נפשיים, כמו שהובא לעיל.⁸⁷

הרביות:

ביעודים רוחניים לא היו מאמינים, ולכן הוצדק להבטיחם שישיגו אותם בחושיחם, מורים בהכרה שהוא יתי משגיח ובעל רצון, יוכל על הטבעים המעשים המופתים המושגים בחושים, יעידן על ההשגחה הפרטית, ועל דבקות האדם בבראו, והצלחת נושא אחורי מותו.⁸⁸

וכבר העיר על התשובה הזאת הר' נסים בפרשנת בראשית, וגם הוא לקחו מדברי החבר בסוף מאמר אי' מס' ספר הכוורת, קד, שכשר אמר לו הכוורת, אני רואה שיעודי זולתכם שמנים ודשנים יותר מיעודיכם. השיבו החבר, אבל הם כולם אחורי המות ואין בהם מהם מאומה, ולא בדבר שיעיד בהם החוש - שיראה עליהם. ועם כל זה אין אחד מן המתאמנים ביעודים חמס מתוארים

84 אור החיים, פרנקפורט תרגניה (ד"צ והוספה - ירושלים תשכ"ה), עמ' 270.

85 דף קכ"ד. 'מרגליות טוביה' הינוckett פירושים לביאור ראנ"ע לתורה, مثل ר' שמואל ابن צרצה (מקור וויסט), ר' שמואל בן מוסטוט (' מגילת טורות'), ור' יוסף טоб-עלם ('אהל יוסף') ובמקור 'צפנת פענחים').

86 ראה ליל העשרה .71

87 ראה ליל העשרה .77

88 אברבנאל משלב נימה היסטוריציסטית בתשובתו, לפיה עסקה החשורה ביעוד החשוב ביתר לאוונה תקופה, שהוא ביסוס תפיסת ההשגחה האלוהית בגיןוד לאל הפילוסופי. ממילא תחייב תפיסת ההשגחה את הגמול לעולם-הבא, שלא נזכר בתורה. זהו ההבדל בין תשובה זו לשישי, ואכן ח"ה הרבה הנזיר בך' שישיו שני בין התשובה (בראש התשובה החמיישית).

לKENOTEM במחירה - מותאה למהירותם, אבל אלו היה בידו לאחרים אלף שנים, והוא ישאר בזכירת החיים ובועל העולם הזה ועכברינו, היה בוחר בו - בזה. והוא בזרשות הרין סוף דריש א':⁸⁹ כל יוזי התורה שבאו בענינים גופנים על זה הצד, שאם יראה לחוש שיש לאדם זבקות בענין האلهי, אין ספק שהיה מובטח, להיות הזבקות שלם, כאשר יוסר המציק המונע - הוגף, מצורף אל זה, שהאמונות בזמנים ההם היו מבטיחות על הנגול העתיד לנפש אחרי הפרדה מהגוף, והחי מרחיקים עודיהם, לא יכולו לחתן אותן קרוב ומושך, וטורנו הבזיליה יעדיה שאמתה אותם, מה שלא היו הם יכולים לעמוד. כמו שהוא יסוד התורה ענן יציאת מצרים, שעל יהה נראה שהענין האلهי דבר נבו, מה שלא יכולו החוטומים לעשות, כן המשיכה יעדיהם, בענין שרואה ענן בעין, שהענין החזו לא תוכל תורה אחרת לעיד.

הרין מושפע מהתורת ר' יהודה הלי בספר הכוורי ולשונו, כמו הענין האلهי, יסוד שיטתו של ר' יהודה הלי. גם בהלכה, בפירושו למשנה נדרים א, (בבבלי דף ט ע"א): כנדבותם נדר בנזיר ובקרבן - נדר פירושו שאינו בא לגמרי בנדבת הלב, ונזבה פירושו בנדבת נשוא שמעשו יונר רצויים, ונזבה אף בנזיר, שהכוונה שלו רצואה, והרשעים, שנזדרים בנזיר אין כוונתם רצואה. וזה קלשון בראש הכוורי, בחלוות המלך, כוונתך רצואה אבל מעשייך אינם רצויים.

ה חמישית:

אבל שיטת ר' יהודה הלי זיל בשאלת זו, היא בתשובה הבאה, הששית, וקודם החמישית: שעובי עכו"ם היו מייעדים בהצלחות גשמיות, ועשויים עבריות מיוחדות להטסי התבאות ולהביא גשמיים בעתם הצורך לאמר, שהרחקים אותן העבודות, יושפעו עליהם הצלחות יותר, שלא יעד בטבות הגשמיות אלא להרחקים מדורכי עכו"ם, ומפני זה לא בא או יעדם רוחניים, לפי שלא היו העודים הגשמיים, אלא להרחקים מדורכי עכו"ם. והנה, התשובה הזאת באהה ראשונה בדברי רב סעדיה בספר האמונה אשר לו, וגם המורה בחלק ג' העיר עליו בטעמי המצוות.

אמנם כן במורה נבוכים חלק ג פרק לו. והנה לא נמצאה תשובה זו בשתי הסבות לרס"ג: (א) שגמול עולם הבא אין עומדין עליו כי אם בשכל, לא זכרתו הדרורה כי אם בקצרה, וה-(ב) היה צורך העם בעת שתנתנה להם התורה, לידעית ארץ כנען, אשר באים אליה, הרחיבה להם בפרשו, ועל כן התחלת במטר.

89 דרישות הרין, מהדי לייא פלומן, ירושלים תשלי"ז, עמ' יח-יט.

ואולי הכנס בדרכי רס"ג כוונה זו, ולא כן. כוונת רס"ג בדורה, התורה מדינית היא. מכוונת את העם בדרכים טובות ובמעשים טובים מועילים, לטוב הארץ והעם היושב עליה. לדוגמה, בימיו, בעת תחיה העם בארץ ישראל המדינית, אם יקום מורה ומדרך לעם, הרי אם ידבר להם על החיים שאחרי המות, על גן עדן וגיהנום בעולם הנשמות, ולזה צריך לקיים תורה ומצוות, היו דבריו לא במקום, ולא בעטם, ולא על אוזן שומעת. יוכית ויאמר, כי מצוות התורה הם דרכי חיים לעם בארץו, והיה דבר בעתו מה טוב. וכן היה בשעת דברי הרברית בתורה, בументם לבוא אל הארץ.

ועל כן באו היעדים הגשמיים, מטר בעתו תורה ומלkos, ואספת זגניק וכו', ואכלת ושבעת.⁹⁰ זהו אמתת דברי הגאון בסיבת השניה לייעדים הגשמיים. השישית:

הצלחות הנפש, בהתחברות ודבק העין האלמי בנו, גם בהיותה בגוף, בדברי הרברית: וחתולכתי בתוככם, ונתני משכני בתוככם, והייתי לכם לאלהים. אם כן, מה שייעדו הדתות המזויות לאדם אחר המות, הוא אשר יעדת התורה האלמית שיזכו אליו חתסידים בחייהם, באופן שיישגו בחושיהם בעולם הזה הצלחת נפשם העתידה להם לאחר המוות, בטבע הנבאים והחסידים קרוב אל החיים הרוחניים והדבקות העליון. וכבר העיר החבר מלך הכוור על שורש התשובה הזאת. ומפני זה התלמידים הקדושים, כשהיו נפטרים מבית המדרש, היו אומרים לרבעו הקדוש **עלמאך תורה חייך ותקותך לדור זוריות**, כלומר שיזכה לחזקраб אל האלמי ולדבקה בו בחייו, שהוא התחלת הצלחה הנפשית, כדי שיזכה אליה אחורי מותו, לנצח נצחים.

והוא בברכות י"ע"א, כי הוא מפטר רבן מבני ר'AMI, ואמרי לה מבני ר' CHANINA, אמרו ליה חמי. אבל לא מרבעו הקדוש - ר' יהודה הנשיא, ואולי ציל 'מרבעם הקדוש'.

אמנם בארץ הקדש, החול עליה לקודש, אחד, הארץ היא של קודש, והארץ היא קודש, ההוויה מתכלל בנצח, עולם הזה בעולם הבא, וזה עומק הברכה: עלמאך תורה חייך. וכן בימוסר הקדוש' למראן הרב צ"ל, סדר שביעי, מגמת העדן והטוב העליון, עמי קעו, פרק קכא, אור עולם הבא; עמי קעו, פרק קכב, אור עולם הבא בעולם הזה; עמי קעת, פרק קכג, אהבת עולם הזה ועולם הבא.

⁹⁰ דברים יא, יד-טו. כוונת אברבנאל, לעומת רס"ג, שהتورה הבטיחה את השפע גם בלא אמצעים אליליים ומגיים, כמו פולחן הורדות הרוחניות הנזכר בדברי אברבנאל וכך.

אמנם זה מתקרב לדעת רס"ג, על מהות ואיכות העולם הבא, לגוף ונפש אחד.

השכיחות:

היעודים הגשמיים כוללים לכל האומה, כי לא יתכן שיהיו היעודים האלה לאדם או לשכניו הרעים יהיו הדבר בהפך. אבל היה הברית עם כל ישראל, וברכות וחקלאות כפי כלליהם ורובם. וכך נאמרו בפרשנה זואת בלשון רבים, אם בחוקותי תלכו. והיא תשובה נכונה אמרות קיימת, בפרשנתם בכל לבבם ובכל נשכם, ושורש התשובה זואות בדברי הרמב"ן בפרשנת עקב, ובבעל 'ספר העקרנים' הביא התשובה זואות בשמו, ולא בשם אמרה.

והנה זה דומה במקצת, בשינוי פנים, לסייעת השניה של רס"ג, כי זה נאמר לעם כולם, שעומד לבוא לאرض.

כאשר צוח בחרוג טף מזמן, והמית טף המבול, והנה אנחנו רואים שהוא מצער בטף וממיטתך.

על גמול הטף ומותם במבול, לעיל מאמר שמיינט סוף פרק ב, שהמבול לא נמלט שלא היו בו עולמים וטען, מנוסים ונשקרים. בшибיל אמונה שם,²⁹ מביא מסנהזרין כי, מחלוקת רבנן גמליאל ורבי עקיבא בקטני בני רשיי ישראל, וקטני בני רשיי עובדי כוכבים, דברי הכל אין באין לעולם הבא.

ויש לומר, לרס"ג, שם הדברים אמרוים בעולם הבא לאחר תחיית המתים. וכן בחידושי הר"ן שם, קטן אימת בא לעולם הבא, איך מאן דאמר זה לא איירי בענין עולם הבא, אלא בענין תחיתת המתים. ורס"ג לשיטתו, שתחיתת המתים אינה אלא לישראל. לעיל אמר תחיתת המתים, פרק ח. מה שאין כן כאן בענין הגמול, הוא לפי דרך המדברים, מיד אחר המות בעולם הבא.

פרק ג

שבעה עניות, לפחות רמז מן התורה, ובמספר הנקיות פירוש ופיאור. השרש הראשון, קריאת מה שמאנו ה指挥部 והتورה חיות, נאמרו אשר יעשה אותן תאות וחוי בהרט. יחי בהם - ויקרא ית, אבל בחוזחת המקור העברי על ידי לנדריך ציין על

מקום הכתוב יחזקאל כ,כא⁹² וכן בחוזאת בן זאב⁹³ סלוצקי⁹⁴, פישל⁹⁵ ובתרגומים רוזנבלט⁹⁶ ובתרגומים יונתן ביחסאל שם, וכי בחון חי עולם. אמנים הצינו בויקרא בחוזאת פירוש ישיבל אמונה⁹⁷ יותר נכון, שכן אומר: לכל עני רמו מן התורה, וזהו המקור היחידי.

יש כי בחסם – חי העולם הבא. וכן תרגום אונקלוס, וכי בחון בחיי עולם. ותרגומים יונתן מוסיף, עם צדקה. וכן פירוש רש"י, לעולם הבא. ובתרגומים רס"ג, בתาง, אין לכך אלחיה אל דאייה.⁹⁸

אבל בתורת כהנים שם, ובצלום כתוב יד, החזאת פינקלשטיין⁹⁹, וכי בהם ולא שימוש בהם, והוא אליבא דרי' ישמיעאל. אך במקילתא דעריוות, הכניטה בעל קרבן אהרון¹⁰⁰, והיא מליקות, ולית בדפוס וייציאה ש"ה. לפי זה תנאי היא, ולפי תנא דבר ר' ישמעאל, וכי בהם ולא שימוש בהם, אם כן וכי בהם – בעולם הזה.

מה שאין כן בסיפה, אליבא דרי' עקיבא, וכי בהם – בעולם הבא. וכרי' ישמעאל בתוספתא שבת פרק טז¹⁰¹ וביזומה פה ע"ב, מניין לפקוח נפש שזוכה שבת, שנאמר וכי בהם ולא שימוש בהם – בעולם הזה, ועל זה אמרו טבא חדא פלפלתא, ויש לומר משום דדרשי וכי בהם – בעולם הבא, לא למדדו תנאי מיווי בהם, וגם ר' ישמעאל דריש לדעת חבריו.

ミילת 'חי' היא שם התואר שלא יאמר אלא החיים אשר יהיה, נמשך ומתמידו ונצחי. ואילו כיון הכתוב לחי העולם הזה, היה לו לומר ציהיה בהם, שהוא

92 ההפנייה לכטאב אל-אמאנאות ואל اعتקדאות, מהדורות לנדוואר, ליבורן 1880.

93 דף פד, ב (ונכל בפרק בבחזאה זו).

94 מהדורות סלוצקי, עמ' 132.

95 דפוס לייפציג וררייט, עמ' 165.

96 עמ' 330.

97 דף צד, ב.

98 התואג' בספר ויקרא, ירושלים תרנ"ט, דף כג, ג. תרגום הפירוש בשלמות: יושמרותם – על כן שמרו תקותי ומשפטני כי גמול כל אדם אשר יעשה על פיהם شيئا' החיים הנחכים, אני הי' הקיים לנצח' (פירוש רביינו טעדייה גאון על התורה, מהדורות הרבה י' קאפה, ירושלים תשכ"ג, עמ' קט).

99 בספרא לרשות אחורי מות, פרשה ט, נאמר: יוחי בהם – לעולם הבא. אם ותאמר בעולם הזה, והלא סופו מות הוא, הוא מה אני מקיים וחיה בהם, לעולם הבא, אני יי' נאמן לשלם שכרי' (ובצלום כי' אשימני, 66, החזאת פינקלשטיין, עמ' שע). בסוף הפרשה נוסף הקטע מן המגילות, שם אמן נורשי ולא שיכמות בהם (שם, עמ' שע), וככלහן.

100 דפוס וייציאה שט"ט-ע"א, דף קצט, א.

101 מהדורות צוקרמנדל, עמ' 134 (ר' אהא בשם ר' עקיבא.).

פועל, בעת שיחיה בו וחיה. אמגנס כאותרו יזכה הוא חיות קנייני, שמקנה לו שם החיים הנצחי, ואין זה אלא חיי העולם הבא.

וכן במאמר תחתיות המתים, בעשר השאלות, השנייה, הימוטו אחר כן, ואשר כי לא ימותו, אבל מעתיקים אותן מימות המשיח אל נعمות העולם הבא, ובזה ארזייל: מתים שהקב"ה עתיד להחיהו, שבא אין חזריהם לעפרם.¹⁰²

�בדברי מרין הרב זצ"ל, במאמר החיים העולמי, החיים אינם צריכים להיפסק, הקות מום הוא ביצירה, ישראל נעוד להעיברו, חרפת עס והוא לען, וחרפת עמו ישיר מעל כל הארץ, כי ה' דבר.¹⁰³ והוינו דעתו בזמןנו (חפרופי שמואל ברגמן) הדגישו דברי הרב אלו, כתשובה בעלת העת רבה ובעלת מעוף נعلا, במאמר ימות ואל-מות במסנתו של הרב זצ"ל. ושם¹⁰⁴ מביא דברי הרב, אורות הקודש עמי טוב, וצריך-לומר: טוב. ולטוף מסיים:¹⁰⁵ לא קיבלנו בזמן החדש חוצה, אשר ראה חזון כביר כל כך לישראל, והאמין באמונה כה שלמה ובטוחה ותמים, שיישראל קרווי להולל את המהפהכה הנזולת ביוטר בהסתוריה האנושית, את הנצחון על המות על ידי התשובה. וכן מקובלנו יהיה לעתיד לבוא, בחוות העולם הבא, וחיה בהם, לעולם.

ומה שמקנה אותם הנסיבות מות. כי מזאי מצא חייט וכו'. ופק רצון מה', וחוטאי חומט נפשו וגוי, כל משנאינו אהבו מות.

ופירוש הגראי:¹⁰⁶ מצא חיים, כי החכמה תחיה בעלה.

אורות חייט למעלה למשפלי...

ומפרש חיים - בעולם הבא, כנגד מען סור משאול מטה. וכן בפירוש רס"ג למשלי טו, כד¹⁰⁷ פ"י אלדארין גמייעא, בשני עולמות.

תווועיגי אוורת חייט...

וכן ابن עזרא, במתו הגוע תודעני דרך החיים. וכן רץ"ק, שיוודיעו הדרך שיזכה בה לחיה עולם הבא, שתחיה הנפש בחפרזה מהוגני, וכו'.

102 בבל סנהדרין צב,א; מאמר שביעי פרק ח.

103 אורות הקודש, כד ב, ירושלים תשכ"ד, עמי שפה-שפוי, בדילוגים.

104 נopsis בקובץ הוגים ומאמינים, תל-אביב תש"ט, עמ' 101-110. וראה מאמרי: זיקתו של ש"ה ברגמן במסנת הרב קוק, בתוך: זכרון ראייה (בעריכת ד"ר רפאל, ירושלים תשמ"ו, עמי רכה-רלד).

105 שם, עמי 110.

106 פירוש הגראי למשלי חלה: יהיא התורה שהיא עץ חיים למוחדים בה, והחכמה תחיה את בעלה (דפוס קניגסברג תר"ץ, זך לא).

107 מהדורות רבי י"ק אפסת, ירושלים תשל"ז, עמי קטו.

והשורש השני היהודאי, כי טובות צפונה קיימת לצדיקים, ורעה צפונה לרשעים.

צרייך לומר יהודעה, שביל אמונה.¹⁰⁸ וכן במקור העברי יאל תעריף¹⁰⁹ הווה היה למיimer מה רב טובך אשר צפנת ליראיך (תהלים לא,כ), ופירש רשויי: לעולם הבא. וכן רצ"ק שם. אך יש מפרשים: בעולם הזה (בן עזרא והמאירי),¹¹⁰ כסיפה, נגד בני אדם. אבל מביא כתוב זה לקמן, השורש השביעי.

צדקה תהיה לנו

וכן תרגום אונקלוס ווינטן שם, זוכותא - זוכו יהא נטיר לנו לעלמא דאותי. ובתפსיר - יעחסנא!¹¹¹

והשורש השלישי שלalahים ספריטים שמורייט... מחני נא מספרק... ותרגומים יונתן: מן ספר צדיקיא, ורמב"ן: מספר החניכים. אך פירוש רשויי - מכל התורה. ואבן עזרא כבספר דעתיאל, וספרין פתיחו.¹¹²

ימחו מספר חיים...

במסכת ראש השנה ט ע"ב: אמר ר' קרוספדי אמר ר' יוחנן שלשה נפתחין, אמר ר' אבן, מי קרא ימחו מספר חיים וכו', ר' חמן בר יצחק אמר מהכא, ואם אין מחני נא מספרק, מחני נא - מספרק של רשעים, מספרק - ספרן של צדיקים. ואפשר לומר שהוא לחיים בעולם הזה. אך סמוך לה, תניא בית שמאי אומרים ג' כתות הון, צדיקים גמורים נכתבין ונחתמים לאלטר, רשעים לגיהנם, לחמי עולם.

והנה כל העניין הזה, הטעמים והגמול, ביאר בארכוה במאמר ה', זכיות וחובות, שם הכתוב: ויכتب ספר זכרון.¹¹³ ושם, שישמור לעליון הכל, בבבלי כתוב ולא ספר. ושם, כי בעוד שאנו בועלם המעשה, שומר על כל אחד מעשונו, וכבר

108 דף צד,ב, סעיף ג.

99 עמי רשי, ותרגומים הר' קאפק: ימה שהודיענו.

110aben עזרא: יכבר עשית כמה טובות בגלוי ליחסים בר'; המאירי: "...או פירשו לעין כל, (מחדורות י' הכהן, ירושלים תשלי"א,² עמי 67-68).

111 תנאי לדברים וכח, ירושלים תשס"ה, דף יא,א.

112 זניאל ז.י. פירשו של רואבי' הינו אסטרטגי: וכי כל הגוזרות על הכללים ועל הפרטיהם הם בעmericות השמיימי (מחדורות וייזר, ירושלים תשלי"ו, ברך ב עמי ריא). ורמב"ן חולק מפורשת על גישה זו (מחדורות שעוויל, ברך א, עמי תקתו).

113 מלאכי ג,ט. המבוארות ממאמר חמישי פרק א.

שם גמלו לעולם الآخر - ועתידי לבאר דעת הגמול במאמר התשיעי. ועם זה לא הנית עבديו בעולט הזה מבלחתי גמול על הטוב. וכמו שאמרנו, לרס"ג בספריו גי מקומות לגמול, במאמרים ה, ו, ט. והגמול בעולם הזה אותן וסימן לגמול בעולם הבא, כמו שאומר שם, במאמר ח'. ואישוריש הרביעי התורתה, שיש לברוא מעמד - מקום - יגמול בו על כל מעשה אט טוב ואט רע.

לעומת שלושת העניינים הקוזמים, שرك נקרא ונרכז או הודיע ונאמר, הרביעי הוא התורה, מפורשת במקומות מיוחז.

אט תיטיג שאט, ואט לא תיטיב לפתח חטאך רוצח תרגום אונקלוס: ואם לא תיטיב עובדך, ליום דין חטאך נתיר, דעתיך לא תפרא מך; וכן תרגום יונתן: אם לא תיטיב עובדך בעלמא הדין, ליום דין הבא חטאך נתיר.

כ"י עת לפל חפצ' ועל בל המעשה ועל בל המעשה שט. וריאא ذקרה: את הצדיק ואת הרשע ישפט אליהם. ותרגום: ידין כי ביום דין רבעא, ועל כל עובדך שעבדך בעלמא הדין אתדונון תמן - בעולם הבא. וכן ר' אברהם בן עזרא שם: עני שם דמי לעולם הבא. וועז שט פחויז פחיז, וועז שט נפלו פועליאן, וועז שם יצעקו ולא יענה.

הנה התורה רק בכתב תורה, ובשאר המקומות לא, אלא העניין הרביעי הוא כנראה מיוחד במעטץ, שיש מעמד, שם, מקום מיוחד, בו יגמול טוב או רע.

השורש החמיישי שהברוא שופט צדק, הוצר תמים פועל. בספרי שם:¹¹⁴ אלו הצדיקים לא נטו כלום משלחים בעולם הזה, ואלו הרשעים לא נטו כלום משלחים בעולם הבא. וכן לעיל במאמר חמיש, וכל הזכיות שמורות לצדיקים וחוטומות, שנאמר הלא... חותום באוצרותי.¹¹⁵ והשורש שני, שיש יוט מוכן לגמול, קרויב יוט ה'; יוט עברית היום התוא; והצדות לאוות; גם כספתם גם זהבם לא יובל להצעלת ביום עברה (וכן במקור העברי); חתקושו וקושו בטרכ לזאת חוק, ממש עבר יוט; בטרכ לא יבוא אליכם יוט אין ה'.

114 סעיף שז, מהדורות פינקלשטיין עמי 345.
115 דברים לב, לד. וראה לעיל העורה 112.

והנה חסר כתוב מן התורה, ובשביל אמונה¹¹⁶ אומר שיש כאן חסרון וטעות הסופרים, וככ"ל כי קרוב יום אידם, בהזינו¹¹⁷, ואומר, כי קרוב יום ה'. אבל גם במקור הערבי כאן, לית כתוב מהתורה, אלא מתחילה מן קרוב יום ה', צפני וכו'.

פרק ז

הקבלה קיבלו קדמוניינו מן הנביאים, אבות, העולם הזה דומה לפרוזדור לפני העולם הבא, התקן עצמן בפרוזדור כדי שתכנס טרקלין.

'קיבלו קדמוניינו מן הנביאים' - לפי גוטמן, עמי 245, רס"ג נסמך על האמור בראש מסכת אבות, משה קבל תורה מסיני ומסירה לנביאים, שמסורת לאנשי הכנסת הגדולה, וסבירו שזה קאי על כל מסכת אבות. וכן פירוש הריב' ריש אבות, שאף המוסרים שבזו המסכת נאמרו בסיני. אבל הלשון 'קיבלי' גם ל�מן כמה פעמים, ושם לא ממשכת אבות.

בעל המאמר הוא ר' יעקב, דאמր, שכיר מצוחה בהאי עלמא ליכא (קידושין סוף פרק א)¹¹⁸. ולאו כולי-עלמא סבירה ליה הכי, כי יש שכיר ווענש גם בעולם הזה, כמו הברכות והקללות בתורה שتن בעולם הזה, אלא הטובה האחרונה שאין עמה רעה היא בעולם הבא, כדעת הרמב"ט בהלכות תשובה פרק ט.

אמרם, יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא.

גם זה היה אומר, ר' יעקב שם. והנה יש משנים הגירסה. הרשב"ץ במגן אבותי פרק ז, אומר¹¹⁹, זאת הגירסה המדוודקת, וכן כתבהו רבנו סעדיה ז"ל בספר האמונהות ועוד. ויש משנים הגירסה ונורותם לחוי העולם הבא, לפי שהוחקשה להם, איך אפשר לומר שהתקה שעה אחת בעולם הזה יפה מכל חיי העולם הבא, אפילו יעשה כל מעשים טובים שבעולם, ואין להם לשנות הגירסה.

גם המאירי מביא¹²⁰ יש גורסים, יפה שעה וכי לחוי העולם הבא. וזהו יצחק אברבנאל, בינה לתורת אבותי שם¹²¹, אומר: המאמר השני קשה להחולמו, כי חי העולם הזה והעולם הבא אינם תחת סוג אחד, שיאמר עליהם יפה זה מזה. ואחריו שמביא הדעתות במחות עולם הבא, אם עולם הנשומות

116 דף זד, ב, סעיף ז.

117 דברים לב, לה.

118 דף לט, ב.

119 הפירוש לאבות ז, ז, ירושלים ושב"א, עמי קסד.

120 הפירוש לאבות ז, ז, ירושלים ושב"א, עמי עה.

121 פוקי אבות עם פירוש הרמב"ט ואברבנאל, נוי ירק תש"ג, עמי רמת.

כרםבי"ס, או עולם התחיה שאחר המוות, ודעתו ר' חסדאי קרשק וספר העקרנים', שככל שני העולמים, מפרש אברבנאל:¹²² 'מכל חיי העולם הבא, לא מ"ם היתרון, אבל היא מ"ם הסבה, יפה שעה אהות בעולם הזה בתשובה ומעשים טובים, מסבת כל חייו העולם הבא, מסבת שקנה בעולם הזה. אמן יש לומר פשטו כמשמעותו, החיים בעולם הזה בגוף ונפש, החיים הריאליים שהם גם אידיאליים, החול המאוזך בקדוש, הם נעלמים יותר, מוחחים האידיאליים גרידא. וזה בשיטת רס"ג, בעולם הבא, לגוף ונפש כאחד, אחורי התחיה'.

אלו שאין להם חלק לעולם הבא, האופר אין תחיות המתים, ואין תורה מן השמיים ואפיקורוס.

ברישא אין גורט 'תחיות המתים מן התורה', וזה כנירא ביבאר שביעי. וככבר האריך בთספota על פרק חלק, כי לא יצא דברים אלה מפי רשיי, שהרי בתנומא ריש פרשת וארא, מביא המשנה, ואלו שאין להם חלק לעולם הבא, הא' אין תחיות המתים, ולא נזכר מן התורה. וגם הרמב"ס פרק ג' מחלוקת תשובה, הלכה ו', לא הזכיר 'מן התורה', וכן בריני"ף דפוס תוגרמה. ובתנומא, בדפוסים האחרוניים, עם עץ יוסף, פרשת וארא, האומר אין תחיות המתים מן התורה. וזאת חוסיפו על פי דפוסי הגמara. אמן בתנומא דפוס ויניציא, שנת הש"ה, לית' 'מן התורה'. במגן אבות' לרשב"ץ, סוף הקדמה,¹²³ גorus' 'מן התורה', אף על פי שלפי ביאורו זה כולל: (א) השגהה, (ב) גמול ועונש, (ג) ימות המשיח, ו- (ד) תחיות המתים. ארבע אמונה.

אבל ביד רמה', ריש פרק חלק, ז"ג צו ע"ב ד"ה נזואה: ורבבי שלמה ז"ל לא גרים האין אין תחיות המתים מן התורה, כלומר שכופר במדרשים וכו', והביא כל לשונו. ובאגרות רמ"יה עמי' סג: שניינו, ואלו שאין להם חלק לעולם הבא, חכפר בתחיות המתים, ואמרי לה האומר אין תחיות המתים מן התורה. ומובא בדקדוקי סופרים'. אבל יותר טוב ללא 'מן התורה', וכן לרס"ג.

אפיקורוס

מנקדין בחולם, אבל ביוניות נקרא בקובוץ, אפיקורוס. והוא היה בימי אריסטו, ומאי סמוס, אבל בא וישב באטונה. ובגמרא - מאי אפיקורוס, המבזה תלמידי חכמים. פירושו מלשון אפיקירוטא, מבזה. אמן ידוע, וכן כותב דיאוגנס לארטיויס בספר 'חיי הפילוסופים', ספר עשרי (אחרון), אפיקורוס, כי הוא היה מבזה את

122 שם, עמי' רס.

123 מגן אבות, ליוורנו תשמ"ה. דף ב.ב.

כל הפילוסופים, את אפלטון כינה נער הזהב, ואת אריסטו - בזבון. את פרוטגorus החספית כינה סבל, ואת הירקליטוס - הנודד, תועה. הקיניקים - אויבי יונו, ואת פירון - בור, אינו יודע.¹²⁴ ולכן יפה אמרו: אפיקורוס זה המבזה תלמידי חכמים.¹²⁵

פרק ה

מהות הגמול והעונש, בעולם הבא, כבר זכר לפנים מהם קצר, בפרק הקודם, שהעולם הבא החיים בו באור, ואין שם מאכל ומשתה, וגמר הצדיקים מכבודה הבורא, אך מוסיף בהם הנה ביאור.عشורה עניינים, בשאלות ותשובות. במנין העשרה עניינים החלקו המפרשים. בשביב אלמונה מונה גג עניינים, אלא מהם שלשה כבר נתבארו קודם. ובחוזאת טלוצקי, בהערת זי-נהס, אלו רק העשרה:

- א. מהות הגמול.
- ב. מהות העונש. אמנים כי שנייהם מעצט אחד, אור האש, אור לגמולים, ואינו לעונשים. (בשביל אלמונה וחוזאת טלוצקי - שנים).
- ג. המקומות.
- ד. הזמן. חיוב התמדזה נחיתת (בחוזאת טלוצקי - זי-נהס מחסר זה. אבל מפורש ריש פרק ז, השאלות הח' והוו', הרבות זמן גמול, בלי תכליות וחתmdה).
- ה. אם גמולם ועונשם שווה, או הפרש. (בשביל אלמונה - שנים, וכן זי-נהס).
- ו. מי ראוי לתמידיות (אצל זי-נהס חסר).
- ז. אם יתקבצו הגמולים והעונשים.
- ח. אם יש עליות עבותות.
- ט. אם יתכן שימרדו.
- י. אם יעבדו מה גמולם.

האי מהות הגמול, והבי מהות העונש, כי סוף כל סוף, דברים שווים הם, אם כי כמו שאומר, שנייהם מעצט אחד. ומפורש, בראש פרק ו, שבארתי **שתי תמדות**

.537 ראה: Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, X. 8, ב, עמ' 124

ראה: די רוקט, אפיקורוס ומשנתו בספרות ההלמודית, בתוך: נ שפיגל, אפיקורוס - האיש ומשנתו, ירושלים תשמ"ב, עמ' 172-167. 125

האללה - מהות הגמול ומהות העונש, צריך להסביר על השאלה השלישית, והוא המאמר במקומו.

אור עולם הבא

מהות עולם הבא ואיכותו, לגוף ונפש אחד. אור, אור, אור. האור, הוא במקומות הצורה, בשיטה האלhitת של רס"ג. במקום הצורה, הפילוסופית, האריסטוait, שהיא מהות הדבר, העצם, שאינה נזכרת אצל רס"ג, כמו אצל 'המדברים', בא האור. ככל השיטה האלhitת, כמו באחוות האלhitת, אור הבהיר, אור הנפש.

וכן אור עולם הבא, כמו אור הבהיר, בפרק הקודם, שהעולם הבא, החיים בו באור, גמול הצדיקים מכבוז תבורא, הרי אור הבהיר.

אור הנפש, כאמור שני, מהות הנפש, פרק ז' דף עז: שעצמת עצם נקיות הגלגלי, ושיהיא מקבלת האור, כאשר קיבל הגלגלי, ותהיה בו מאירה, כי הנפשות הזכות תוארנה כהאור הגלגליים מהכוכבים, והוא אמרו, והמשיכים יזהרו כזהר הרקיע.

אור הבהיר, כאמור שני אחוות, פרק י' דף מט: כי זאת הצורה ברואה, חדשת הבורה פאו, והיא צורה יקרה, בעלת הוז ואור, והיא נקראת בבוז ח', ועליה אמרו חכמים שכינה, ויש שתהיה אור, ללא צורת איש, והבורה הגדיל נביאו, שהשミニו הנבואה מצורה עצומה ברואה פאו, נקרא בבוז ח'. ופרק יב' דף נא: כי יש לבורה אור, בראותו והראתו לנביים, כאשר יראה אותו אחד מהם, אומר, ראייתי בבוז ח'. וענין אור הבהיר, הנгла, של המכבוד, הנעלם, חזק, שהנгла, האור, מורה עליו.

וכבר נתבררו שלושת יסודי השיטה האלhitת לרס"ג, הבריאה התמידית, האחוות ואור הבהיר בעולם, בנבואה, ובנפש. וכן אור עולם הבא, החיים בו כאור, הגמול מכבוד הבורה. וכן יסוד הבריאה והחדש, לסתמן, פו, כאשר השמים החדשים והארץ החדשה, כללו חדש להם העולם, ובראם לבני אדם. ויסוד האחוות, כמו בעולם, האחוות הכלולת, כן בנפש, וכן עולם הבא, לגוף ונפש אחד, ראש פרק ה, כבר בארותי ופרשטי, שהגמר והעונש לגוף ולנפש יחד, מפני שם פועל אחד.

שתגמול והעונש שני עניינים ذקיט, יבראם אלהינו בעת השלום...
השלום, בחיריק, ביינ"ד. ובשביל האמונה, בעת השילום. אבל פירט מתרגט,
עמ' 472, בעת השילום, צייט דאס צוליגען פריעודס. אמן בתרגום רוזנבלט, עמ'
337, שילוט, retribution, וכן במקור הערבי, אלמג'זאה.
ואמריו, היום בעור, ושם צדקה, הוא מדובר איז, כי הלשון רומזת אל
השימוש במלת יום...

כן במשמעות עבודה וורה גב, דאמר ר' שמעון בן לקיש, אין גיהנם אלא הקב"ה
מושcia חמה מנרטיקה, רשיעים נידוני בה ומידיקים מתרפאין בה, דכתיב, כי הנה
היום בא בעור כתנוור - זורתה לכם יראישמי ממש צדקה. ופירש רש"י, היום
הבא, השימוש באה, דבכמה זוכתין קריין לשימושו ימא.
באמורה, היום רד מאז, הנה נא רפה היום.

וכן ר' אברהם ابن עורה, מלאכי ג, כ: זורתה, עיקר היום הוא השימוש, כחם היום
- השימוש, והיום רד מאז - השימוש, וככה - היום הבא. וכן פירשו רש"י ורד"ק,
שופטים שם: רפה היום - השימוש.

קוראים הספרים כל גמול הצדיקים אוור
תחלים לו, ג, כי עמק מקור חיים, באורך נראת אור. וכן ابن עזרא שם, באורך -
כינוי לשכר העולם הבא.
אוורצדיקים ישמת.

ובן עזרא שם: אוורצדיקים, כאור העולם הבא, וחגינה יב, א: עמד וגנוו
לצדיקים לעתיד לבא, ושם, שנאמר אוורצדיקים ישמת.
כיעורן מתמול תפטה.

צ"ל וגוי מדרתמה אש ועצים הרבה, כנהל גפרית בערה בה (ישעה ל, לג).
שגעמיך על חיות הצדיקים באור לא בזון.

יסוד אוורכבבוד בזון. והנה אחורי באור עין הארץ, בפרק ז ובפרק ה, הכלל,
בתשובה היא' והב', יסוד אוורכבבוד כבבריאת, ובנפש, וכן בעולם הבא שאחר
וחחיית המתים לגוף ונפש כאחד. האור העליון, חזק, הוא נועם עד הנפש והגוף,
וגם ניזוגת באור. כמו לפי תורת התזונה החדשה, שיסודה קרני אוור השימוש
שבצמחים,¹²⁶ והנאכלים על ידי בעלי חיים, הם עיקר מזון הניזוגים. כן קרני אוור
הכבד האלמי, מזינים את קדושי עליון בשמים ובארץ, כמו מרעיה בהר סיני.

אשר היה באור אשר על פניו מ' יוסף, וכן חיות הצדיקיות באור, לא במוון. אמנים לא רק באור, אלא גם בקהל ערבי וערדיין, ניזונת הנפש הטהורה. כמו בינוּת הכהרים, הנפש המתענה ניזונה בה' קולות, בה' תפילות היום, ערבית ושרהית, בפרי עץ חיים', שער צ'יום הכהרים, פרק א':

- כי המלכות עולה ביום הכהרים אצל הבינה ממש, לאכול ולשתות האוֹתן הקולות הפנימיים, בסוד הבעל [הפה].
- ביום הכהרים אנו נתנים לה אכילה ושתייה, מסוד הפנימיות דברינה, שהם ה' קולות.
- צום גימי' קול, כי הוא ממש הקולות הפנימיים.

ופrank g:

- ה' ענייטס כנדג ה' דברים האלה באים בסוד הבעל [הפה], ولكن יש לנו כנדגם ה' תפילות ביום.
- בחג'ית נינה של הבינה הנקרא ה' קולות, ה' קולות עליונים, שהם ה' תפילות ביום זה.

ולכן, בשעת ההפסקה, כשהנספק מזון ה' קולות התפלות, דזוקא או מרגישים חולשה יתרה. וצריך לשוב להתפילה ולניגון, קול עליון, המשיבים ומזינים את הנפש.

ולרט"ג, כך סגולות האור העליון, אור, כמו אור הכבוד, המזין נפשות הצדיקים, הנהנים מזיו השכינה.

פרק ו - יסוד החוזש במקומם

פיון שבארתgi שתי המזויות האלה לפי המקור, שתי המהויות האלה, אלמאהיינן, והן מהות הגמול ומהות העונש. צרייך להסביר על תשאלת השלישית וכן במקור, אלمسئלה אל-تلאתה, במקומות מקומות ינוחו בו, ומקיף שיקיפם, יבאר להט הבורא וישבנתם בת, קראווה שמייט וארץ, להקריב אל הבנות פירוש שמות - המקייף, וארץ - המתקע, המרכז. אין צרייך לבני אדמה בעות ההיא כי אם מותקע ומקיף בלבד, יבראווה להט, הוא המושב והמקיף.

המקום

מושג **המקום** בכלל קשה, בפילוסופיה, בוגדר המקום לפילוסוף ולבאים אחרים, מתרבר באופנים שונים. בסוף מאמר א, החידוש, פרק ד, דף מא, בוגדר המקום, אמתות המקום הוא פגישת שני גשמיים מתמשכים. ויש גדרים אחרים, התפשטות.

בסוף מאמר א, דף מא, בוגדר המקום, עין המקום הוא מה שהוא מושם תחת הדברים, ובואר, שאמתות המקום הוא פגышת שני הגשמיים המתמשכים, ויקרא מקום משושים מקום, כל אחד מקום לחברו. וכן מאמר שני, דף נ, הזכיר אל מקום הוא הגשם, אשר הוא מלא מה שיפגשו ממשו, ויהיה כל אחד מן המתמשכים מקום לאחר.

ולאחרים, המקום הוא התרבות, המקייף בגשם מבחו. אור ח', מאמר א, המין הב', מופת ג, שם מופת ז, המקום יקיף הדבר, שהוא נבדל ואיינו חלק ממנו, ושווה לבעל המקום. ולרי' חסדיי קראקש שם, המקום האמתי הוא הרוחק, אשר בין תכליות המקייף. ובספר העקריטי, מאמר שני פרק יז, מקום, הוא הפנוי והركות.

בודר המקום לעתיד לבוא

אחרי הזכרת גדרי הזמן לפילוסוף, ולרב סעדיה, ולרי' חסדיי קראקש, ובספר העקריטי, יותר קל לתפос מחשבת המקום לעתיד לבוא, שאינו אלא מרכז ומקייף - מתקע ומקיף.

אין צורך להט בימי מתקע ומקיף, והוא המושב והמקיף אותו

'מתקע' - לפי המקור הערבי מרכז. מתקע - מלה עברית, חדשה ابن תבון למקור, רבו - תקע (ד"ר בראונ). שם, יהואה המושב והמקיף אותה, זו הגחה לביאור מתקע, גוטמן עמ' 248.

ובהעתקת ר' ברכיה, עמ' 78: האופן השני, איןago להם מקום ומושב, בלי מקום ומכון - כמו בעולם הבא. וצריכים הם לזרק, וחוג, חוג שיישבו עליו, ויזק שייהיה מקיף אותם (ישעי' מכב: היושב על חוג הארץ - המרכז, הנוטה כדק שמים - המקום).

אין דומה פרוש כי כאשר השמים - החדשם והארץ החדשה אשר אני עוזה (ישעי' סוכב) - ופרוש אמרו כי הנני בורא את ירושלים גילה ועמה

משמעות (שם סה, יח), ואיננו רוצה שיחדש בראיה ירושלים, אבל יחדש לה השמחה, ופאלו בראם בשמחה אבל - כי כאשר השמים החדשניים כאן - כוונתו הייתה שהוא העולם הבא, כמובן, שם הוא בראיה חדשה ממש, לא כאלו בראם. ו'מהות המתקע הזה והמקיף הזה' - כמובן, שבעולם הזה, ישימות לאין - כמובן ואחריהם יברא מתקע ומקייף חדש. וmbיא לזה ראייה מהכתוב, ותihilim קב,כו לפניו הארץ ישחת ומעשה יזיך שמיים, והמה יאבזו - אבל - ואתה הוא ושנותיך לא יתמו בני עבדיך ישפונו - משכיע, בעולם חדש, ישבנו במקום חדש, במרכיז מקיף - אחרי המחות שמיים וארכ, מתייג בראיה מקומות אחר אשר ישפנו בו. אמנס ר' אברהם בן עזרא שם, מביא שני דעתות, אמרו חכמי שкол הדעת, כי השם יחדש שמיים חדשים - ומקשה - הם צריכים לפרש הכתוב, אם ימושו החקים האלה, חק נתן ולא יעבורו, ויעמידים לעד לעולם, וmbיא פירוש אחר. והנה לנו, אחרי יסוד אור הבוד, בעניין ראשון, נסף היסוד השני, הבראיה, החזרות ונשנית, אחרי העולם הזה, תהי בראיה חדשה, עולם חדש, מקום חדש, בו ישבנו נפשות בני אדם. נמצאו למודים שני יסודות חסיטה האלהית, של רס"ג, יסוד הבראה ויסוד אור הבוד. והנה היסוד השלישי, בשאלת הד', הזמן, לא שני זמנים, שני שמרות לילה ויום, אבל העולם הבא אין בו הכל זה מאומה. אלא הכל אחד, נצח אחד. זמן אחד, המכון ליסוד האחדות. נמצאו למודים אחד, יסוד אור הבוד, ויסוד הבראה, שניהם אחד, כלו אור, אור, בלי חשך, והכל אחד.

פרק ז - הנחתות או התמונות גמול הצדיקים ועונש הרשעים
השתי שאלות, התי ותי אשר מה הרכבות זבר גמול הצדיקים ועונש הרשעים
 בישיבת האמונה,¹²⁷ ציל הרבות זמן גמול וכו'. אך לפי המקור וגוב תאביד,¹²⁸ חיוב הנחתות גמול. ובהעתקת ר' ברכיה, עמ' 80, האוף הרביעי שהוא התמונות העבודה לצדיקים, והתזרות הקמה לרשעים. ותרגומם פירטט, עמ' 479, דיע זעיר. וכן גוטמן, עמ' 249, דיע זעיר, כמו הנחתה, וכמו התמודה, והתרדרה - תזרות.

127 סעיף א, דף צז.א.

128 מהוי' הרבי קאפתה, עמ' רעה.

דבר מגיע

לפי תרגום פירסט, הינרייכענדע, תשובה מספקת. הפירוש בישיבת האמונה מוסיף,¹²⁹ דבר שיגיע הענן הזה, ובתמי מובן.

ו הם שבים לשער בחטא האדם

בישיבת האמונה¹³⁰, מלשון הכתוב, כמו שער בנפשו, משליכו, מלשון שעורורה. ולא כן, אבל הוא כמו لكمנו, אומר בשער מן הכתוב. והוא מליצה ערבית. והוא כמו - בענין. ולפי גוטמן ציל לרצה, לפי המקור,¹³¹ זה כמו כמו הפירוש בישיבת האמונה, וכן בהערות די-נחס בהוצאה סלוצקי.¹³²

מן הכתוב שהוא מתמיד לעד, אלה לחמי עולם ואלה להרפות לדראון עולם
ראש השנה טז, ב – יז, א, בית שמאי אמרים ג' כתות הון, רשותים גמורין
כתבין ונחתמין לאלטר לגיהנם, שנאמר אלה לחמי עולם ואלה, להרפות לדראון
עולם. ועל זה הכתוב נסמך רס"ג כאן. וראש השנה שם פושעי ישראל ופושעי
אומות העולם בגוף יורדין לגיהנם, ומדינין בה יב נשרפה ורוח מפוזרתו וכו',
שנאמרחודש. לאחר יב חדש גופן כליה ונשמתן ועשותם רשעים.¹³³ אבל המניין
וכו, יורדין לגיהנם ונידונין בה לדורי דורות, שני ויצאו וראו בפגרי האנשים.¹³⁴
ושם, וניהם דומים לשולי קדרה.

ובית הלל אמרים, ורב חסד מטה כלפי חסד, ופירש רשיי ביבינוים מטה
 לחסד, לפי זה, אבל לא ברשותים גמורים. וכן בירושלמי פאה פרק א הלכה א,
 וקדושים סוף פרק א, וסנהדרין ריש פרק חלק, היה מעוניין – מהצה על מהצה.
 דר"א אמר, ורב חסד מטה כלפי חסד. וכן פסיקתא דרב כהנא כו, סלחנות, כף
 מאזנים מעונית, עונות מכאן וזכויות מכאן, דעתיה דר"א, ורב חסד מטה כלפי
 חסד, ומהו נושא עון, נושא עון – אם היה מעוניין.

אבל במסכת גיטין, פרק ז¹³⁵ כל יב חדש נעשים אפר, והרוח מפוזרתו
 תחת רגלי הצדיקים, ולאחר כך נשמתן חוזרת בהם, והם יוצאים מגיהנם, אבל
 אומות העולם וכו'. ולבסוף, אחרי כל זאת הקב"ה מוחם על בריאותיו, שנאמר כי

129 שם, סעיף ג.

130 סעיף ה, זר צז, א.

131 עמי 250 העי 2. ובמקורה: "שרה".

132 עמי 138 העי 10.

133 מלאכי, ג, כא.

134 ישעיהו ס, כד.

135 אוצר מדרשים, הוצאה ידי איזנשטיין, עמי 92.

לא לעולט אריב.¹³⁶ ובבלי בבא מציעא נח ע"ב, דאמר ר' חנינא, כל היורדין לגיהנם עליון, חוץ משלשה שיורדין ואינם עולים. ובתוספות ד"ה חוץ, אין לפרש דין עליון לעולם וכי, אלא הכי פירושו, אין עליון מיד, אלא לאחר יב חודש.

לעין נצחות הגמול והעונש

ואם יטעו הטוען

כן בקוראן, הנצחות בגין עדן, וכן העונש בגיןם, נצח. ובין המעתזלא מחלוקת זהה. לפי ואצל ابن עטاء, ועוד, הגמול והעונש נצחיים. ונגד זה הודייל, ועוד, כי זכרו הגמול והעונש מוגבל (שהרטטאני¹³⁷ I, 47; 94; וכן - I, 167, 91, 50; השווא גוטמן, עמי 250, לפישרטטאני, אך לא בדיק). ואצל ابن עטاء הוא וראשון המעתזלא, שעליו אמרו, כשרеш ויצא מבית מדרשם לעולם, לעין ולבטס תשובה על השאלה, אם החוטא הוא כמו כופר, ואמר שהוא בינוין, לא מאמין ולא כופר. אמרו עליו: הוא פרש, נבדל, אזל, ומזה מעתזלא (שהרטטאני I, 47). הוא אמר שהחוטא יורד לגיהנם לעולם, כי בעולם אחר (הבא) יש רק שני סוגים, אחד בגין עדן ואחד בגיןם (שם). אבל לפני נגир, החפש וחטא חטא מות, ומת בלי תשובה, קיבל ענסו, אבל עליה מגיהנם, כי אין שוה לכופר (שם, עמי 94). ולפי הודייל, התנוועות בגיןם יפסקו ויונחו מענשם, וכן טוב גן העדן. לשניהם, בגין עדן וגיהנם גבול וקץ, וכי סוף להם: יוראיתי, כיון שלעלם יש התחלה יש לו גם סוף, ובכך גם בגין עדן ולגיהנם (שם, עמי 50). וכן לפני גיאבר יכולו גיהנם וגן העדן (שם, עמי 91). וזהו עומק הזרירים שמוסיף רס"ג: ואם יטעו הטוען - כמו הודייל - כאשר הכשרה עמידת הבראים بلا תכילת, כן היו הבראים עמו בתחלת הזמן בלי תכילת. והתשובה - הפרש.

136 ישעה נ,טו.
137 ההפניה הייתה לתרגום של הרבריקו.

פרק ח - יתרון הצדיקים זה על זה

אם גמולם וענשתם שווים בעניין
כלומר בעניין ההתמדה והנחת.

אבל תשובה השאלה

לפי המקור, השאלה השביעית,¹³⁸ ולא בדברי די-נהס,¹³⁹ בהערותיו.

אומרים, כמו שלא יכול אלף זכות, אין לא יכולה גמול זכות אחת

בஹוצאת בן-זאב וב'שומר אמונה'¹⁴⁰ סימן שאלה, וכן בהוצאה עם שביל האמונה' סימן שאלה.¹⁴¹ אבל בהוצאת בן-זאב, במקום המלה הראשונה 'אומרים', יש 'או' ולית 'אומרים'. וכן בדף ראשון, קושטא, ولكن פירש שהיא המשך השאלה. אבל אם מගחים 'אומרים', כמו בדף סלוצקי - די-הס, אין מקום לשאלת, כמו שמעיר בהערה בהוצאת סלוצקי. ובהוצאה עם 'سبיל האמונה', תרתי דסורי אחדי, 'אומרים', כהגהות די-נהס, וגם סימן שאלה, כמו בן-זאב, זהה تماما. וצריך להזכיר סימני השאלה, כמו בהוצאת סלוצקי.

וכן בהעתקת ר' ברכיה, עמי 80, האופן ה', כיצד היה נעימתם ונקימתם, אם יהיו הצדיקים כלם שוים למעלה, והרשעים כלם שוים במדרגה אחת. תשובה, נתרבר לנו, כשהם שאין הפסיק לגמול אלף זכות, אך אין הפסיק לגמול זכות אחת, וכשם שאין סוף לפורענות אלף אשמות, כך אין חקר ליסור אשמה אחת.

אף בשווי ישכון לבטה

משמעותו, זה בעולם הבא, לנצח, כסיפה דקרה, שם, תהלים טובים: כי לא תעזוב נפשי לשאול לא תתן חסידך לראות שחתה.

ואחרים, בצל בגפין יחסין

משמעותו, יחסין בחיה העולם הבא. שם: ונהל עדני תשקם¹⁴² כמו נהר היוצא מעדן, כי עמק מקור חיים וגוי,¹⁴³ חי עולם הבא.

ונתתי לך מהלכים בין העומדים האלה

משמעותו, לחיה העולם הבא, וכן תרגום יוונתו: ובאותיות מיתיא אחינייך וכו'.

138 יאלמסאללה אלטאגעה' (מהדי הרב קאפק, עמי רעט).

139 עמי 193 עמי 13.

140 פרק ג', דף פז, א.

141 דף צז, ב.

142 תהילים לוט.

143 שם שם ג.

ואספפו אספה אשיר על בור, וטגוו על מסגר

מפרש, בור הגיהנים, וכן פירושי שם: על מסגר - הם ז' מזרוי גיהנים.

ובחכלי חטאנו יתמקץ

כמו שאמר, שגוררים אותן בחבלים, וכן פירושי ומצודות שם, יתמקץ, يتלה בחבלים, וכטיפה וקרא,¹⁴⁴ הוא מוות.

ואט אשוריות בזיקיט

כמו שאמר, אסורים בזיקים וכבלים.

ואחרויהם, וסעיר מתגorder על ראש רשיים יהול

זה מקביל לאחרון, ואחרים מכימים אותן במה שמכאיםם. לפי זה מפרש הכתוב לא כפירוש רשיי ורד"ק, מתגורר - חונה וזה, ותרגומן יונתן - אלא במציאות, מתגורר - ענן כריתת וחתווך, כמו מגוררות במוגרת (מי"א ז, ט). וזה כמו: מכימים במה שמכאיםם.

שמצאנו בספריהם שבע מעלות זו למעלה מזו

לכלם אור, מעט, יותר, ומלא אור: (א) כזריחת אור השמש. (ב) עם ערבות בניצחיה, ומרפא בכפייה. (ג) אור כדבר הנטווע, אור זרוע. (ד) יסיף אור - אור צדיקים ישמה. (ה) אור הגלgal - כזהר הרקיע. (ו) אור הכוכבים. (ז) אור הירח. (ח) אור השמש - בגבורתו.

שמצאנו בספרים - ספרי דברים, פיסקא י¹⁴⁵, על הכתוב והנכם הימים ככוכבי השמים לדוב, מכאן אמרו, שבע כתות של צדיקים בגין עזן זו למעלה מזו. ר' שמעון בר יוחאי אומר, לשבע שמחות פניות של צדיקים ראוים, דומים לעתיד לבא לחמה, לבנה לדקיע, לכוכבים, לברקים, ולשושנים, ולמנורות בית המקדש. וכן ספרי שם פסקא מז¹⁴⁶, על הכתוב כימי השמים על הארץ, ר' שמעון בן יוחאי אומר לשבע שמחות וכי כניל, ומוסיף ואומר, שיר למעלות, מעלות לצדיקים לעתיד לבא. ובמדרש הגadol, דברים א¹⁴⁷, ככוכבי השמים לרוב, מובא כל המאמר מספרי, שם, ובמקומות ר' שמעון בר יוחאי - ר' שמעון בר מנסיא אומר שבע כתות שלצדיקים וכו', הרי כל ז' המעלות. וכן ויקרא רבה, אמר, פרשה ל, על הכתוב ולקחתם לכם, ופסיקתא דרב כהנא, כת, ומדרש תהילים, טז, על הכתוב שבע שמחות את פניך, נעימות בימינך נצח, שמביאו רשות ג' לעיל, פרק ז.

144 ממשיל ה, כב.

145 ספרי לדבי אי, מהדי פינקלשטיין, עמ' 18.

146 לדבי אי, כא; שם עמ' 105.

147 מהדי שי פיש, ירושלים תשלה, עמ' יח.

ובמזהמור יא, ושם בשלמות, ושם, וכנגדם ז' בתים צוראות לרשעים בגיהנם, ומובא ב'יתורת האדם' לרמב"ן, בישער הגמוני בסופו, מספרין.¹⁴⁸ ועוד נסף בסדר אליהו רבא, פרק ג, מאור פנים של צדיקים לימות המשיח ולעולם הבא כיצד, מצאת השימוש בגבורתו, בשעה ראשונה, בשתי שעות בשלוש שעות, באربع עשרה, בחמש שעות, בשש שעות, וכל היום כולו - הרי ז' שעות. ויש כאמור לבנה בראש חודש, בחמשה לחודש, בעשרה לחודש, ככוכבים גדולים, ככוכבים קטנים, כאויר רקייע מטוהר, ויש שימושה פניהם כקדירה הרי גם כן ז' מעלות.

ובמסכת גן עדן, פרק א:¹⁴⁹ אין אצלםليلת כל עיקר, שנאמר ואורה צדיקים כאור נוגה הולך ואור עד נכון היום, כלליל, לרס"ג, סוף פרק ו הזמן כלו או, בלי חושך - לילה, ושם, בכל יום מתחדש עליו ד' משמרות: (א) נעשה בקタン, ונכנס למחיצת קטנים, ושםanche שמחות קטנים (נחמד!). (ב) נעשה כבhor, ונכנס למחיצת בחרורים ושמחה בחרורים. (ג) נעשה ביןני וכו'. (ד) נעשה בזקן וכו'. ושם - ז' כתות של צדיקים: (א) הרוגי מלכות. (ב) טבועים. (ג) ר' יוחנן בן זכאי וחבריו ותלמידיו. (ד) אלו שירד הענק וכסה עליהם. (ה) בעלי תשובה. (ו) רוקדים שלא טעמו טעם חטא. (ז) ענווים הנידושים, שיש בהם מקרה ומשנה ודו"א. פרק ב: שעריו גן עדן, שבעה שערים, ושבע מעלות.

ועוד בסדר גן עדן, אוצר מדרשים, עמ' 86, שבע מעלות הצדיקים בגין עדן: (א) צדיקים. (ב) יהרים. (ג) תנאים. (ד) קדושים. (ה) בני תשובה. (ו) תינוקות של בית רבן שלא טעמו טעם חטא. (ז) חסידים.

ושם בגין עדן,¹⁵⁰ יש ראש ישיבה, בהיכל נוגה סמוך להיכל קון צפור, רב אדיאל נער, נולד בימי השמד, בן שבע מאותה ועשאווה חתיכות, והעמידו הקב"ה לגלות סתרים ועומקוות בתורה.

שם [אמונות ודעות] פרק ח: העונשים גם כן, מצאנו בספריהם להם זכרון שבע מעלות, בלחב האש, הוא בספריו ועוד, לעיל. ובמסכת גיהנם, פרק א, ח מיini אש בגיהנם, ועוד נחלים, והנרות של זפת ושל גפרית. אוור, אוור, אוור. מיini גווני אוור. אוור, אוור, אוור. אוור עולם הבא לצדיקים, למעלותיהם השבע.

148 ראה: כתבי רמב"ן, מהדי שעוויל, פרק ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' שו.

149 אוצר מדרשים, הוציא ייז איזונשטיין, א, עמ' 84.

150 אוצר מדרשים, עמ' 87.

בחעתקת ר' ברכיה,¹⁵¹ אופן ז', שבע חופות, ב - שיש לו עזון מן האור ההוא ומשתעשע בו. ג - אור חופתו בהיר ונחיר פשתל החזק. ד - אורו הולך וצומח ומתרסף, צמחה הצומח, ועליו נאמר, אור צדיקים ישמה. ואולי מפרש ישמה כמו צמח, וכן באמונות ודעות, יוסיף לו האור, כמו יש מאור צדיקים ישמה. וכן משמע מסיפה ذקרה, ונר רשיים ידעך, אבל אור צדיקים ישמה, יוסיף להאר. וכן בתفسיר משל לרט"ג, יג,ט,¹⁵² טעם ישמה הולך וגדל.

وكצתם יהיה אורו לו כאור עצם המשמש
יבישביל האמונה;¹⁵³ שהוא עצמו יאיר כשם. ובתרגם פריסט, עמ' 485, אור
כהר (כלץ) עצם הנפש. זה לא כתוב באמונות ודעות, לית نفس. ובחעתקת ר' ברכיה, עמ' 81, שואר חפטו בכלל השימוש וזהה. אבל, הראוני התבראים, כי בדף קושטא, הנוסח, وكצתם יהיה אורו לו כאור עצם הנפש.

אור אור אור - כמו אור הבוד, ואור הנפש, במעשה בראשית, ובנבואה.

פרק ט

השאלת העשירות, מתכבד קצתם על קצתם, אומר, כפי אשר הסתכלתי
מצאתי **בי הצדיקים והורשעים רואים קצתם את קצתם, ויצאו וראו בפגרי
האנשים** (ישעה טו,כז).

ונומר: ואשם לא תכבה, ופירש רשי"ג: ואשם - בגיןם. אמן זה מפורש
במדרש, ויקרא רבה ריש פרשה לב,¹⁵⁴ ר' אמר, ההוא זכויות שבב רשיים
יתחלכו (תהלים יב,ט), שבב לרשיים הצדיקים מהלכין, כיצד, בשעה
שהצדיקים יוצאים מטון גן עדן ורואין את הרשעים נזוני בגיןם נפשם שמחה
עליהם, ההוא זכויות ויצאו וראו בפגרי האנשים הטענים בי. אמר לו ר' נחמי,
سبיב הצדיקים הרשיים מתחלכים. הא כיצד, בשעה שהרשעים עלין מטון
גיהנם ורואין את הצדיקים ישבין בשלוחה בתוך גן עדן נפשם מתמענת -
מתמענת (ובהוצאות מרגליות, מתמענת) - עליהם. וכן במודש תהילים, יב.¹⁵⁵

.81 LXXXVII 151

152 יכנה את התוספת כאן שמחה (מהדי הרב י' קאפק, ירושלים תשלי"ו, עמ' קז).

153 סעיף ב, דף צח, א.

154 מהדורות מרגליות, ז, עמ' תשלד.

155 מהדורות בובר, דף נד, ב.

פרק י'

היש לאלהים עליהם עבודה? אומר, בן. יש לו בו חבה עליהם

לפי תרגום פירסט, עמ' 489, אהבה. וכל התרגומים והפירוש שלו, אין מכוון לשאלת. ונראה לי שצורך לומר חובה, שיש לו חובה, כמו מצוה עליהם, והן, שיאמינו באלהותנו - מצות עשה, ושלא יקללו - מצות לא עשה, וכו'. וכן, תרגום ד"ר רוזנבלט, עמ' 353, מחייב, חובה (obliged).

לפי המועוטולה, בעולם הבא בהחלה אין שום חובה ומצוות, לא לאלה הנמצאים בנו עדן ולא לאלה הנמצאים בגיהנם, אין להם שום חובה זתית ומוסרית. שהרטטני, מהדורות הרבריקר I, עמ' 50: בעולם הבא כל המעשים בהכרת, שם לא כן היו שם גם חבות. ובהערת המתרגם, הרבריקר שם, בעולם הבא אין שום חבות. ומובא על ידי גוטמן, הפילוסופיה הדתית של רס"ג, עמ' 254.

מה שאין כן רס"ג. על השאלה: *היש לאלהים עליהם עבודה?*, התשובה, כן. יש לו בו חובה (כצ"ל) עליהם. והnimok: *שלא יתכן شيءעשה בדבר הזה, شيء שכל שלם בלי צווי ואזהרה.*

אבל לחז"ל, שבת לב; וקנאב: לא המתים יהללו יה, שכן שמתבטלים התורה ומן המצוות, אמר ר' יוחנן, במתים חופשי, כיון שמת אדם *נעשה חופשי מן המצוות*. ונדה סא"ב, בגד שאבד בו כלאים, עשה ממנו תכרכיכם למת. אמר ר' יוסף, זאת אומרת ממצוות בטלות לעתיד לבוא. אמר ר' יוחנן, אפילו לקוברו, לטעמיך, זא"ר יוחנן במתים חופשי, כיון שמת אדם *נעשה חופשי מן המצוות*. ושם, לא *יתכן شيء שכל שלם בלי צווי ואזהרה בזה דבר עמוק*. בפילוסופיה, יש שכל עינוי ושכל מוסרי. *יסוד השכל המוסרי הוא הצו המוחלט, אמperfטיב קטgoriy*. כלומר לא *יתכן שכל שלם בלי צווי ואזהרה*, זה אומר *שמהות השכל השלם הוא הצו המוסרי*.

עוד: שתצדיקים אין עומדים בלי עבודה בעולם הבא כאשר הם בעולם הזה, וזה שאמרו תלמידי חכמים אין להם מנוחה לא בעולם הזה ולא בעולם הבא. זהו היסוד הדינמי, הכת, לעומת היסוד הסטטי, החובד החומריאי, יסוד התנועה לעומת יסוד המנוחה. בפילוסופיה העתיקה, תכלית המוסר - המנוחה הגופנית והנפשית, מה שאין כן לישראל, התכלית - התנועה והמעשה.

זהו כמו השאלה נשאלת בפני ר' טרפון וokaneים בעליית בית נתווה בלבד, תלמוד גדול או מעשה גזול, ונענו כולם ואמרו תלמוד גדול שמביא לידי מעשה (קידושין סוף פרק א).

זהה התברר במאמר ג', צווי ואזהרה, חלק ב', תורה ועובדת. שם הזכרנו כי ליוונים העיון עיקר, והמנוחה. ובית ספר נקרא 'אסכולה', בטליה, מנוחה, וכך גוזל שישבו עשרה בטלניין, סכלסטים. אבל לישראל העיקר הפעלה, התנועה, ותלמידי חכמים אין להם מנוחה לא בעולם הזה ולא בעולם הבא, בבינה העליונה. ואני רגיל לכמו, רצתה במנוחתנו, כי שבת מנוחה לגוף אינו מנוחה של בטליה, אלא של רצון, כח פועל, שואף רוצה רצון עליון, וזהו שמתפללים רצתה במנוחתנו.

חוות שיאמינו באלהותנו, שלא יקללונו, ולא יטפו עליו המדות המגוונות וופיו הספרים עבוזה אחרית שמעית.
כבר זכר במאמר ג', פרקים א, ב, ג, שני חלקים המצוות, השכליות והشمיעיות. אמנים גם המצוות השכליות הן מוסריות. ועובדות האלים, האמונה בו, ובעבודתו, היא מצוות מוסרית, המוסר הטהור, השכלי, המוסרי הטהור זורש האמונה האלהית והעובדות האלהית.

נוסף לאלה המצוות השמיעיות, מה שקורין צרמוניאליות, כמו שמביא בספר העיקרי, מאמר ג פרק כה: מצוות בין אדם למקום, קראום חכמי אומות העולם צרמוניאליש.¹⁵⁶

וכן בתفسיר שליל, לרס"ג, פטירתה, עמ' 3-4, המצוות השכליות והشمיעיות, ר"ל בשכליות הצוי בכל מה שהוא טוב בעיני הascal, כמו האמת והצדקה וגמилות חסדים, והזהירה ממנו רע בעיני הascal, כמו השקר והגזול והזמה. הרי המצוות השכליות לרס"ג הן המצוות המוסריות. וכבר התבררו הדברים בחלק ב, תורה ועובדת, מאמר שלישי, צווי ואזהרה.

ופיו הספרים עבוזה אחרית שמעית, מזוי חדש בחדשו, ומזוי שבת בשבתו, יבא כל בשר להשתחוות לפניו ח'.
כי שבת ויום-טוב הם מצוות שמיעיות. לעיל במאמר שלישי, פרק ב, חלק

השני, אשר הוא מותר בשכל, וההתורה צotta בקצתו, כמו קדוש יום בין הימים בשבתו ומועדית.

156 מהדי י' הוסיק, פילדלפיה תש"ו, כרך III, עמ' 219.

פרק יא

رس"ג מסיים את המאמר התשייע, שהוא האחרון, בשיטתו האלחית, בכבוד הנבואה:

ענין היישעה, בזמן היישעה, שהנבואה תהייה מוללת הכל, כאמור, ומה אחורי כן אשפוך את רוחי על כלبشر, כי לא יתגנאו כי אם במה שהוא, ואשר יהיה עתיד בעת החיים.

והיסודות השני, החידוש, והבריאת, המופתים. זהה בקשר ואיחודה עם הנבואה: כמי"ש אחורי, ונתתי מופתים בשמים ובארץ, ואחר, כי הדברים האלה יהיו קודם תחיית המתים, כמשמעותם, המשמש לפקס לחשך והירח לדם.

והיסודות השלישי, האור:

מי שהשכל לנטשו יהיה מן המשכילים,ומי שמתתקן בני אדם וילמדם,
יהיה מצדיק הרבים, במ"ש ותשכילים יזהרו כזהר הרקיע (אור),
ומצדיק הרבים בכוכבים לעולם ועד (אור).¹⁵⁷

כמו במאמר הגאולה האחוריונו, פרק ו, אז יראה אור השכינה זורה על בית המקדש, אז תחול הנבואה בתוך עמו, עד שבינו ועבדינו יתגנאו כמו אמר:

והיה אחורי כן אשפוך את רוחי על כלبشر ונבאו בניכם ובנותיכם,¹⁵⁸ וכאלו שמייהם וארצם תתחדשו להם, כמו שאמר הנני בורא שמים חדשים וכו'. ובתוך המשכילים המזהירים ומצדיקי הרבים ככוכבים הוא רב סעדיה גאון בספריו ובמאמרו, בלמוד בני אדם וחישירם. גם עליו יאמר, והמשכילים יזהרו כזהר הרקיע, ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד.

עין הגמול על כל מצוה וזות והשתילות מה הוא, לא עבר זה בעולם הזה. בשביב האמונה,¹⁵⁹ לא יודענו בדרך העברה וקרוב, אך במקור העברי,¹⁶⁰ פנה למ"ה - כי הוא לא הגדרו. ובתרוגום רוזנבלט, לא הוגדר.

זהו הדבר הקרוב אליוינו, כאמור ענין היישעה.

כ"ל לפי המקור העברי, עניין אמר אלישועה, כלומר ענין היישעה, ולית בצווי. אבל אני מוקה שיפורשו לנו מיום הגמול לכל עבדות. ובשביב האמונה, שיפורשו לנו מימי הגמול, ומימי דרכי העונש, כ"ל. ורקם עדין מנגביה, הגדתו מתקימת במקור העברי, נוסחת כת"י פטרבורג, אנווע, מיני.

157 דניאל יב,ג.

158 יואלאג,א.

159 דף צט,א וכן החפניות لكمון.

160 מהדורות הרי Кафтан, עמי' רפה, וכן لكمון.

במה שהוא, ואשר יהיה עתיד בעת החיים.
ובשביל אמונה, כי לא יתנבעו כ"א במה שהוא עתיד, צ"ל. גם הנגנו זו
מתקינות במקור הערבי,תו מסת铿בל, במה שהוא עתיד להיות.
נמצאו למדים, לפי דרכנו, בסיקום מאמר הגאולה האחרון, כי יסודי
השיטה האלהית לרס"ג, במעשה בראשית ובתורת היחס, ובתורה ועובדיה, כמו
שמזגש רס"ג בעצמו, הם הם העומדים בראש ובסוף ותכלית הגאולה
הاخרון, הבריאת והחישוש התמיוני, האחדות הכלולת, אור הכבוד, ודבר
הנבואה.